

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 42

У збірнику вміщені дослідження з різних галузей мовознавчої науки – фонетики, граматики, психолінгвістики, комп'ютерної лінгвістики.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

Research in various fields of Linguistics – Phonetics, Grammar, Psycholinguistics, Computational Linguistics – is represented in the collection.

The articles are meant for University and school teachers, scholars, students.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
І. М. Арібжанова, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, проф.;
Л. П. Гнатюк, канд. філол. наук, доц.;
Н. В. Гуйванюк, д-р філол. наук, проф.;
С. Я. Єрмоленко, д-р філол. наук, проф.;
А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.;
І. В. Козленко, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.);
Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, доц.;
Ю. Ф. Прадід, д-р філол. наук, проф.;
О. С. Снитко, д-р філол. наук, проф.;
В. Ф. Чемес, канд. філол. наук, доц.

Адреса редколегії

01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14,
Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Рекомендовано

Ученою радою Інституту філології
06.10.2011 року (протокол № 2)

Зареєстровано

Постановою президії ВАК України
від 14.04.2010, пр. № 1-05/3

**Засновник
і видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
Свідцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати й редагувати подані матеріали. Рукописи та диски не повертаються.

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2012

ФОНЕТИКА

Віра Бондаренко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОВНІ ЗАСОБИ РИТМІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Висвітлено окремі моменти становлення замовляння – його співвідношення з обрядом, історію наукових досліджень замовлянь, спроби класифікації, особливості виконання. Особливу увагу приділено ритму як основному чиннику дієвості замовляння. Проаналізовані фонетичні, лексико-семантичні, морфологічні, синтаксичні складники творення мовного ритму українських народних лікувальних замовлянь.

Ключові слова: замовляння, лікувальні замовляння, ритм, речитатив, замовляльник, реципієнт, фізіологічні ритми, фонетичні, лексико-семантичні, морфологічні, синтаксичні засоби ритмізації.

Народні замовляння як один із найархаїчніших жанрів фольклору засновані, як відомо, на вірі в силу слова, за допомогою якого давня людина залагоджувала свої стосунки з навколишнім світом, певною мірою керувала природними явищами, поведінкою інших людей тощо.

Історично виникненню замовлянь передував обряд, який згодом став описуватися словесно; поступово слово перебирає на себе основну магічну силу, розростається до епічного оповідання й набуває самостійного значення, незалежного від дії, що поступово відмирає і втрачає своє первісне значення [див.: Познанский : 163; Колесса : 30–31].

Специфікою замовлянь є те, що вони спрямовані передусім на практичне використання, хоча їм властива і висока поетика, й образність. Метою замовлянь є прикликати чи відвернути кохання, посприяти врожаю, вилікувати людину чи тварину тощо.

Однією з особливостей народних замовлянь є заборона зміни слів та порядку їх розташування в тексті. Певні правила є й щодо способу виконання замовлянь: промовляти їх треба пошепки, речитативною скоромовкою. При цьому реципієнт не обов'язково повинен чути всі слова (тексти замовлянь зберігалися й до-

сі зберігаються в таємниці). Тому силу словесного впливу в замовлянні часто перебирає на себе інтонація, ритмомелодика з провідною роллю ритму: “Щоб вилікувати хворобу, добре працювати, бути щасливим у домашньому й господарському житті, на полюванні, у боротьбі з ворогом, у коханні – потрібен ритм, який становить сутність замовляння <...>. Ритмічне замовляння гіпнотизує, навіює, змушує” [Блок : 53]. Отже, ритм відіграє важливу роль в ефективності дії замовлянь.

Іще в молитвах давніх римлян, які поклонялися божествам, але водночас і пов’язували їх своїми священними формулами й обрядами, існувала заборона змінювати слова, а особливо – ритм, яким ці молитви мали співатися, бо інакше молитва втрачала свою силу, і боги лишалися вільними [Fustel de Coulanges : 195].

Отже, ритм, як і слово, виконував надзвичайну роль у замовляннях, які іноді ще називають молитвами язичництва. Один із дослідників замовлянь, М. Познанський, писав: “... ніде в Європі ми не знаходимо чистих ритмічних чар. Що такі формули існували й існують, ми бачимо на індійських заклинателях змії. Змії закликаються чистим ритмом: або ритмом музики, або ритмом рухів. Такі чари можуть застосовуватись і при лікуванні хвороб <...>. У цих випадках ми бачимо магічну силу ритму цілком вільною від домішок інших елементів. І, що найцікавіше, саме у своєму чистому вигляді ритм як засіб гіпнотичного впливу знаходить визнання в науці. Ця обставина знову-таки показує, звідки слово могло почати черпати репутацію магічної сили. У синкретичних чарах слово тісно пов’язане з ритмом. А ритм володіє не тільки уявною, а й реальною силою чарування...” [Познанський : 286].

Ритм має величезне значення в житті сучасної людини – адже людина, як і всі тварини, істота “ритмічна”: ритмічними є майже всі її фізіологічні процеси (серцебиття, робота легенів, ходіння, біг тощо); до порушення цієї суворої рівномірності, періодичності рухів і дій призводять або зовнішні перешкоди, або хвороби, або якась сильна емоція, душевне хвилювання. Отже, ритм є основою стихією, в якій живе й діє людина як фізіологічний організм.

Наша нервова система відповідає на ритмічні враження особливими ритмічними переживаннями. Але ритм впливає на нас не лише пасивно – він викликає такі самі ритмічні дії, відповідним чином упорядковуючи і вирівнюючи рухи, серцебиття, дихання, – усі фізіологічні процеси в організмі [Бонди]. Очевидно, феномен дієвості народних замовлянь полягає саме у вирівнюванні ритми замовлянь порушених фізіологічних ритмів людини.

Перші згадки про замовляння зустрічаємо в Іпатіївському літописі (1047 р.), давньоруських пам'ятках “Изборник Святослава 1073 год”, “Изборник Святослава 1076 год” [Іларіон, Митрополит : 191]. Найдавніші публікації народних замовлянь в Україні містяться в збірці “Про формули замовлянь на Україні” (Полтава, 1846 р.), в “Записках о Полтавской губернии” О. Арандаренка (1846 р.) [Антонюк]. У Росії перші зразки текстів наводяться в збірнику І. Сахарова “Сказания русского народа” (1841 р.) [Сахаров], у нарисі Я. Грабовича “Вредливый сельнам обычай лечения недугов і своевольнаго пушання крови” (1852 р.) [Грабович].

Наукове дослідження народних замовлянь в Україні було започатковано в кінці XVIII – на початку XIX ст. у працях М. Костомарова, П. Єфименка, О. Потебні, Ф. Зелінського, М. Познанського, О. Веселовського, Ф. Колесси, С. Кагарова й продовжено в розвідках М. Сумцова, В. Доманицького, А. Ветухова, М. Висоцького, С. Верхратського, В. Петрова, Г. Яковлева, З. Болтарович, М. Новикової, В. Антонюк, О. Павлова, М. Гримич, Т. Шевчук, А. Темченка та ін.

Перші спроби класифікації замовлянь передбачали поділ їх за метою на ті, що стосуються кохання та шлюбу, хвороб і здоров'я, приватного побуту і суспільних відносин, відношення до природи та надприродних істот (Л. Майков, П. Єфименко) [Блок], та ті, які містять замовляння на зло, на відвертання зла, приворотні тощо [Познанский].

Пізніші класифікації народних замовлянь побудовані з орієнтацією на тематично-цільові ознаки, сферу застосування й об'єкт впливу: замовляння від нездужання та переляку, від при-

стріту, замовляння крові, причарування, шептання до корів, коней, до бджіл, звертання до природи, замовляння громадські та побутові тощо [Василенко]; замовляння реально-побутові, фантастичні, християнського кола образів, з ознаками соціальних верств, антропоморфні [Антонюк]; замовляння лікувальні, господарські, промислові, любовні, захисні, регуляторні (від злодіїв, на щастя тощо) [Толстая : 241] та ін.

На нашу думку, усі замовляння можна поділити за тематичним критерієм і метою на лікувальні, господарчі, любовні та соціальні.

Українські народні замовляння лікувального характеру – найчисленніші серед усіх груп, а також такі, де найяскравіше можна простежити дієвість словесного впливу замовляльника на реципієнта.

Матеріалом нашого дослідження послуговували 150 друкованих текстів збірки “Українські замовляння” (К., 1993), з яких ми обрали 78 текстів лікувального характеру, де адресатом дії виступає людина, а також аудіоматеріали комплексної історико-етнографічної експедиції (Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Люхча, липень 2008 р.), опрацьовані за допомогою програми Cool Edit Pro 2.0 – 10 замовлянь, загальний час звучання записів – близько 40 хв.

У відборі замовлянь для інструментального аналізу певні труднощі викликала якість запису, який здійснювався не в студійних, а в польових умовах. Так, фоном читаних замовлянь часто були такі сторонні звуки, як писк курчат, гавкання собаки, спів півнів, спів пташок, рохкання свинки, брязкіт посуду, шум машини, що їде, розмови сусідів тощо. Крім того, деякі замовляння не виконувались, а просто читалися з листочка: іноді виконавець на ходу “розшифровував”, затинаючись, чийсь складний почерк, часто збивався, повторював окремі фрагменти тощо, тобто частина аудіозаписів являли собою не *шепти*, а, швидше, *художнє читання* тексту. Таке виконання не є перешкодою для писемної фіксації замовлянь, проте не може бути придатним для їх фонетичного інструментального аналізу.

Цікаво, що справжнє замовляння дає на інтонограми характерний малюнок. Порівняймо інтонограми *виконання замовлянь*

жінкою-замовляльницею, що сама практикує цілительство (Рис. 1 а, Рис. 1 б), і читання замовлянь з листочка двома жінками, які не практикують цілительство (Рис. 2). Писемні записи текстів замовлянь дісталися їм від матері; очевидно, ці записи місцями нерозбірливі, бо жінки перепитують одна одну, перечитують окремі слова по кілька разів. Таке виконання є спробою озвучення писаного тексту, усним відтворенням, а не замовлянням у класичному розумінні.

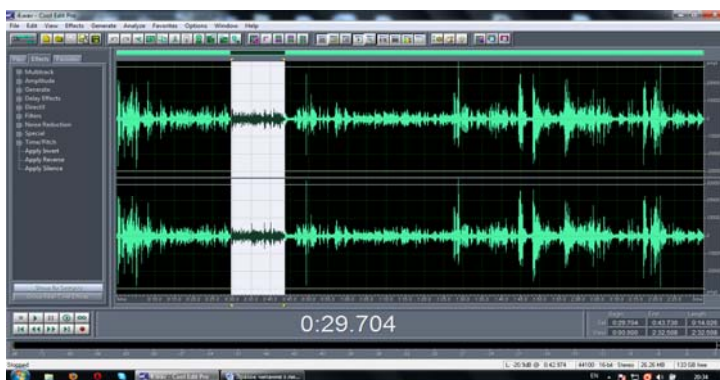

Рис. 1а. Замовляння від уразу (від болів у животі, підірвання живота)

Рис. 1б. Замовляння від уроків (від лихого ока)

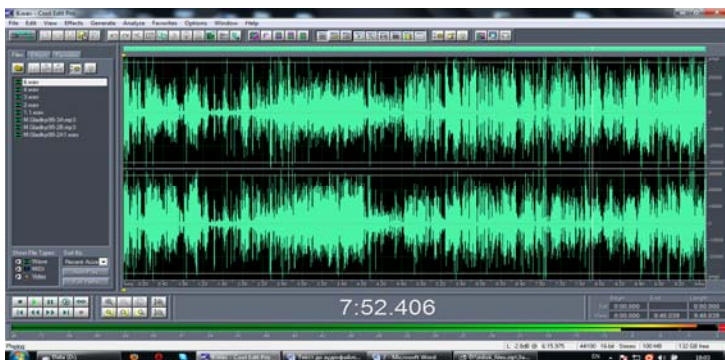

Рис. 2. Замовляння – усні відтворення писаного тексту

Дослідження ритму в друкованих і усних текстах замовлянь дозволяє зробити цікаві висновки. Так, ритм, роль якого є визначальною в ефективності лікувальної дії замовлянь, реалізується насамперед на фонетичному рівні, а також на лексико-семантичному, морфологічному, синтаксичному мовних рівнях.

Фонетичні засоби ритмізації

Основна одиниця ритму – синтагма. У ритмізації синтагми значна роль належить співвідношенню загальної кількості складів і кількості наголошених складів. Найпоширеніші синтагми довжиною від 3-х до 8-ми складів із помітним переважанням саме 5-складових:

Місяць у небі, / мертвець у гробі, / камінь у морі: / як три брати до купи зберуться і будуть бенкет робити, / тоді у мене зуби будуть боліти;

Гора з горою, / камінь з травою, / риба з водою! / Як камінь закаменів, / так щоб крикливці заіміли!

Загалом в аналізованих текстах синтагмений ритм простежується послідовно, іноді він досить нерівний, коли подібні за структурою синтагми нерівномірно пронизують текст, а іноді – майже віршований, коли подібні синтагми повторюються по 10 і більше разів поспіль, ніби нанизуючись одна на одну:

Ти пристріт водяний, / вітряний, / пужаний, / кров'яний, / колючий, / болючий, / шпигучий, / батьків, / материн, / сестриний, / братяний, / чоловічий, / жіночий, / парубочий, / дівочий, / попівський, / жидівський.

В окремих текстах, які умовно можна поділити на кілька частин (зачин – основна частина – закріпка; іноді цей поділ збігається з синтаксичним поділом на речення), для кожної частини існує свій ритм, виражений у певній кількості повторюваних подібних синтагм. Ритм замовлянь змінний, нерівний, перепади в його частотності пов'язані, очевидно, з семантикою. Можна припустити, що ці зміни ритмічності пов'язані також із фазами роботи головного мозку людини, а отже, впливають на нього. Відомо, що за допомогою слова можна здійснити вплив на психіку і при її посередництві – на фізіологічні процеси, відновлювати й посилювати функції внутрішніх органів, мобілізувати саморегуляцію тощо.

Посиленню впливу на реципієнта сприяє також перелічувальна інтонація замовлянь: адже одним із засобів введення людини у стан гіпнотичного сну є лічба (розмірене називання чисел від одного до двадцяти або невербально – запускання метронома) [Слободяник].

Ритмічні структури (РС) у текстах замовлянь представлені в основному три-, дво- і чотирискладовими сполуками, з них найчастотніші РС – це 3/2 (25 %), 3/1 (16,7 %), 2/1 (15 %), 3/3 (13,3 %), 4/2 (10 %), 2/2 (8,3 %).

У фонетичній ритмізації замовлянь важливу роль відіграють також наскрізні алітерації, асонанси, анафори, внутрішні рими, які створюють своєрідний перехресний звукопис:

асонанси: [а] – *Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш ти, вода явлена...*; [о], [е] – *Золотниче, золотниче, добрий чоловіче!; Водичко-йорданничко!;*

алітерації: [бр], [пр] – *Добридень, пропасниці!; [с], [с'] – Єсть вас сімдесять сім, а я принесла вам снідання всім!; [ш], [ч] – Бешиха бешишище колюча, шпигуча, пекуча, сверблюча, нудюча...; [м], [н] – Ти, місяцю Адаме, молодик! Питай ти мертвих і живих: у мертвого зуби не болять? – У мертвого зуби ніколи не болять: кості задубіли, губи заніміли, ніколи не будуть боліть. –*

Даруй, Господи, щоб і у мене, раба Божого народженого, молитвяного, хрещеного Івана зуби заніміли, ніколи не боліли!

Цікаво, що К. Бальмонт називав [м] “болісним звуком глухонімого, стогоном затриманої, здавленої муки” [Бальмонт], а Д. Ревуцький ті самі ознаки надавав також і [н]: “звуки *м, н*, – звуки затриманої муки, надають такого обширу та могутності тим голосним, що йдуть за ними” [Ревуцький : 64–65]. Такі алітераційні особливості ритмізують текст і надають йому додаткового семантичного забарвлення (відчуття зубного болю) засобами фонетики;

анафори – ...*нехай виймуть зуб від гадини рябої, від польової, від трав'яної, від земляної, від водяної, від жовтопузої, від жовтобрюхої, від хатньої; Ти, цариця Веретениця, ти вийди, вигукни, висвисни на своє військо – на польовеє, на лісовеє, на водянеє, на гноевеє, на домовеє!*;

внутрішні рими:

переважно дієслівні, що зумовлено динамічністю, скерованістю на дію й імперативністю замовлянь як жанру – *Переляк, перелячище! Я ж тебе яйцем викочую, а водою виливаю, на пущі і на сухий ліс відсилаю; тут тобі не бувати, червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати!*;

Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло. Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, не дивись, християнська кров, остановись у народженого, молитвенного, хрещеного Івана!;

а також і менникові (редупліковані звертання) – *Переляк-перелячище; Бешиха-бешишище; Дим-димище, сволок-сволочище, слиж-слижище* та прикметникові (слід було назвати й описати всі різновиди чи ознаки хвороби) – *Ви, сухоти сухущі, болющі, палющі...; одна ріка водяная, друга ріка огняная, третя ріка кров'яная* тощо.

Лексико-семантичні та морфологічні засоби

Ритмізації текстів замовлянь сприяють також деякі лексико-семантичні засоби, а саме:

наскрізні повтори слів форм, зокрема лексем на позначення кольору чи матеріалу – ...*Стоїть чорная гора, на тій горі лежить чорний камінь, на тім чорнім камені сидить камін-*

ная жєна, держить она кам'яную дитину. Одсилаю я к тій горі чорній і к тому чорному каменєві, і к тій кам'яній жєні, і к тій кам'яній дитині, одсилаю віді і видята, вітерниці і вітерники, і упирі, і упирята. Я вас тамо одсилаю, аби улукали кам'яную жєну і кам'яную дитину, а рабу Божому Івану дали покой...;

Було собі красне море. Їхав чоловік красним возом, красними волами, красні колеса, красне ярмо, красна вїя, красні притики, красне море рубати, хрещеному, народженному, молитвенному Іванові кров замовляти;

послідовне чергування одиниць різних лексико-семантичних полів – *В лісі росло дерево, убирало си в кору, в краки, в лист, у цвіт* [1-ше поле]. *Стяли його. Як не має воно тепер сили рости, цвісти* [2-ге поле], *так аби не мали сили уроки панські, циганські, діточі, жидівські, парубоцькі, дівоцькі, жаб'ячі і гадячі* [3-тє поле]. *Аби так щезли, пропали, як пропадає сіль від води і віск від огню!;*

різноманітні види семантичного паралелізму тощо.

На морфологічному рівні засобом творення ритмічного монотону виступає повторюваність однорідних римованих прикметників, іменників з однаковими закінченнями та дієслів-імперативів, що западають у підсвідомість і через неї, очевидно, діють на фізіологію.

Синтаксичні засоби ритмізації

Б. Ейхенбаум вважав, що синтаксис межує з фонетикою і семантикою і “саме в синтаксисі, розглядуваному як побудова фразової інтонації, ми маємо справу з фактором, що пов'язує мову з ритмом” [Ейхенбаум : 328–329]. М. Грушевський зазначав, що ритм замовлянь є “синтаксичним, речитативним, нерівноскладовим” [Грушевський : 119–120]. Синтаксис замовлянь пов'язаний зі специфікою їхнього функціонування: оскільки замовляння, або “шепти”, виконувались пошепки на одній ритмоінтонації (одним подихом), скоромовкою, речитативом, то при їх писемній фіксації збирачами й дослідниками речення, які й були, можливо, простими, подавалися через кому, щоб зберегти особливу речитативну інтонацію, і таким чином ставали частинами складного речення. Тож речення в замовляннях значні за обсягом і перенасичені однорід-

ними членами речення, однотипними частинами безсполучникового складного речення та однорідними підрядними реченнями.

Однорідні члени речення – *Препав нічний, північний, препав з роботи, з сухоти, з ядання, з пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду, препав з хмари, з вітру і з сонця. Нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердечний: я ж тебе вимовляю, водою виливаю, яйцем викочую, на пущі і в сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синє море попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати!*

Серед однорідних членів речення кількісно переважають означення та обставини, що зумовлено необхідністю докладно описати хворобу та місце, куди вона зсилається. Третє й четверте місця за частотністю уживання посідають відповідно присудки й підмети з виразною перевагою присудків, що вказує на динамічний характер замовлянь.

Однотипні частини безсполучникового складного речення – *Ти буваєш батьків, ти буваєш материн, ти буваєш чоловічий, ти буваєш жіночий, ти буваєш парубочий, ти буваєш вітряний, ти буваєш водяний, ти буваєш нудючий, ти буваєш сквернючий, ти буваєш паганючий.*

Однорідні підрядні речення – *Піди ти собі, бихбешище, де вітер не віє, де сонце не гріє, де чоловічий глас не заходить.*

Однорідність членів простого речення та структурних частин складного речення створюють на рівні синтаксису той монотон, який заколисує подібно дзюркотанню струмка чи цоканню годинника, присипляє реципієнта.

Отже, за допомогою різних мовних засобів, вживання повторів, паралелізмів тощо в замовляннях створюється ритмічний монотон, який, очевидно, впливає на підсвідомість реципієнта, заспокоює його і своїм ритмом вирівнює його (реципієнта) порушені фізіологічні ритми.

1. Антонюк В. Г. Замовляння в мовноінтонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994.
2. Бальмонт К. Поэзия, какъ волшебство. – М., 1916 // <http://www.ashtay.ru/>

main/texts/poetryasmagic.htm 3. Блок А. Поэзия заговоров и заклинаний // Собр. соч. в 8-ми т. – Т. 5. – М.–Л., 1962. – С. 36–66. 4. Бонди С. М. О ритме // Контекст 1976: Литературно-теоретические исследования. – М., 1977. – С. 100–128. 5. Василенко М. Життя народу й поезія // “Ви, зорі-зориці...”: Українська народна магічна поезія (Замовляння). – К., 1991. – С. 3–9. 6. Грабович В. Вредливий селянам звичай leczenia недугов и своевольного пушання крови. – С.-Пб, 1852. 7. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Т. 1. – К., 1993. 8. Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. – Видання друге. – К., 1994. 9. Колесса Ф. Українська усна словесність. – Львів, 1938. 10. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. – К., 1993. – С. 7–29. 11. Познанский Н. Заговоры: Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. – М., 1995. 12. Ревуцький Д. Живе слово. Теорія виразного читання для школи. – К., 1920. 13. Сахаров И. Сказания русского народа. – М., 1989. 14. Слободяник А. Психотерапия, внушение, гипноз. – К., 1966. 15. Толстая С. М. Заговоры // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН. Ин-т славяноведения и балканистики / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – С. 239–244. 16. Эйхенбаум Б. Мелодика русского лирического стиха // Эйхенбаум Б. О поэзии. – Л., 1969. – С. 327–541. 17. Fustel de Coulanges. La cite antique. – Paris, 1908.

Джерельна база

Аудіоматеріали комплексної історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Люхча), липень 2008 р.

Українські замовляння. – К., 1993.

Освещены отдельные моменты становления заговора – его соотношение с обрядом, история научных исследований, попытки классификации, специфика исполнения. Особое внимание уделяется ритму как ключевому фактору действенности заговора. Проанализированы фонетические, лексико-семантические, морфологические, синтаксические компоненты создания речевого ритма украинского народного лечебного заговора.

Ключевые слова: заговор, лечебный заговор, ритм, речитатив, реципиент, физиологические ритмы, фонетические, лексико-семантические, морфологические, синтаксические средства ритмизации.

The article highlights some points becoming spell – its relationship with ritual, the history of research spells, attempts to classify, the specifics of implementation. Particular attention is paid to the rhythm as a key factor of effectiveness spells. We analyzed the phonetic, lexical-semantic, morphological and syntactic components of a speech rhythm of Ukrainian folk healing spells.

Key words: spell, healing spells, rhythm, recitative, performer spell, the recipient, physiological rhythms, phonetic, lexical-semantic, morphological, syntactic means to create rhythm.

Наталія Вербич
Інститут української мови НАН України

РОЛЬ ПРОСОДІЇ В РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРОПОВІДНИКА

У статті визначено особливості інтонаційної організації проповіді. З'ясовано роль просодії в реалізації прагматичних намірів проповідника.

Ключові слова: *проповідь, темп, наголошений / ненаголошений склад, тривалість.*

Проповідь як окремий акт релігійної комунікації, як будь-який комунікативний акт, має свою головну мету, яка функціонально визначає її межі. Так, загальну мету публічного мовлення зведено до керування діяльністю адресата в конкретних умовах і в певній ситуації спілкування. Цільовий аспект комунікативної діяльності, відображуючи спосіб творення усного тексту, пов'язаний з характеристикою спрямованого впливу, адже будь-який акт комунікації – це мовленнєва дія заради впливу мовця на слухача в процесі предметно-практичної та теоретико-пізнавальної діяльності. Під час реалізації своєї мети через певну мовленнєву форму (за допомогою лексичних, синтаксичних, просодичних засобів) мовець враховує конкретного адресата, щоб той зміг його зрозуміти та відповідним чином зреагувати на його мовленнєві дії. Спрямування комунікативного акту на реалізацію цільової програми впливу є важливою ознакою усного тексту й, очевидно, стає одним із критеріїв виділення жанрів усних текстів.

Мета проповіді – донести зміст слова Божого до свідомості людей. Така передача змісту є певною адаптацією первинного тексту (слова Божого) до можливостей людського розуму. Слово у храмі є засобом прямого спілкування Бога з людьми, концентрованим виразом сакрального. Божа благодать нібито особливо присутня під час читання Біблії та проповіді слова Божого, що є своєрідною формою спілкування Бога з вірянами. При цьому слово священика слухачі сприймають як слово, сказане самим Всевишнім, той єдиний інформаційний канал, який поєд-

нує з ним душу людини. Сучасна проповідь для християн усіх конфесій – головний засіб формування й зміни християнських уявлень про людину у свідомості вірян.

Проповідь щодо структурної організації можна в певному сенсі протиставити власне богослужінню (літургії), де все суворо регламентовано. Проповідь – жанр більш-менш вільний, не такий зв'язаний: проповідник має певний вибір як щодо змісту, так і щодо способу спілкування з вірянами.

Священики користуються розпрацьованими протягом багатьох століть прийомami й оптимальними методами спілкування зі слухачами, враховують соціальні й особистісні особливості аудиторії, різні мотивації сприйняття проповіді. Для досягнення максимального впливу на свідомість слухачів проповідники ретельно продумують не лише зміст, а й форму своїх виступів. Найбільшу силу впливу мають такі особливості проповіді, як розчинення релігійної ідеології в індивідуальному комплексі почуттів проповідника, його ототожнення з емоційним станом слухачів, уподібнення його настрою до настрою аудиторії. Реалізація цих особливостей можлива лише в імпровізованому мовленні. Виступи більшості проповідників – підготовлені імпровізації. Це означає, що досвідчений священик не читає проповідь з паперу, а ніби вільно виражає ті думки, що в нього є, і ті почуття, що володіють ним саме в момент виступу. Хоча, безперечно, проповіді – це виступи попередньо обдумані та добре підготовлені.

Отже, проповідь – це послання, створене не для публікації, читання та перечитування, а текст, призначений для сприйняття на слух, такий, що повинен відразу вплинути на аудиторію. Тому надзвичайної ваги набувають просодичні засоби його оформлення.

Нашим завданням є визначення інтонаційних особливостей проповіді, її сприйманих рис і співвіднесених із ними акустичних характеристик, тих просодичних засобів, що роблять мову священика виразною, яскравою, впливовою.

Матеріал дослідження – записи 5 проповідей, виголошені священиками під час богослужіння в церкві. Для аналізу відібрано 8 надфразних єдностей (НФЄ – функціонально, структурно,

семантично з'єднана, незалежна від контексту частина тексту), дві з яких за спеціальною програмою записано в Лабораторії експериментальної фонетики Інституту української мови НАН України у виголошенні дикторів українського радіо, мовлення яких відповідає орфоепічним нормам сучасної української літературної мови. За настановою експериментатора звуковий текст у реалізації дикторів мав відповідати публічно виголошеній проповіді, з виявленням сугестивного впливу. Аудитори після кількаразового прослуховування текстів повинні були визначити жанр виступу, ознаки, за якими його виділено, мету виступу, його інформативну дієвість, ступінь впливу на слухача, характер мовлення тощо. Мета такого дослідження – аналіз сприйманих рис інтонації проповіді, відтворення характеру звучання досліджуваних текстів.

Результати слухового аналізу засвідчили, що проповідь як жанр релігійного стилю є цілісною виразною структурою, яку аудитори однозначно відрізняли від інших усних текстів уже при першому прослуховуванні запропонованих записів.

Прикметно, що уривки, відібрані з проповідей, виголошених священиками, усі аудитори однозначно співвіднесли з жанром релігійної проповіді. Уривки, начитані дикторами радіо, лише у 30 % випадків аудитори сприйняли як досліджуваний жанр. Здебільшого їх потрактовували як лекцію на релігійну тему, мотивуючи свій вибір відсутністю в таких текстах особливої, специфічної, властивості лише проповіді просодичної організації (ритмічності, виразного синтагматичного наголосу, уповільненого темпу вимови без різких змін, переваги довгих пауз тощо). НФЄ, начитані диктором-жінкою, сприйнято лише як лекцію, що можна пояснити традиційним уявленням українців про проповідника-чоловіка (священника).

Диференціація проповіді в письмовому варіанті потребувала більше часу, аніж озвученого тексту. Для визначення жанру записаної проповіді аудитори мали прочитати щонайменше кілька абзаців (15–20 фраз), а іноді й увесь текст. Для ідентифікації звукового варіанта зазвичай достатньо прослуховування кількох (3–5) перших фраз. Таким чином, установлення жанрової нале-

жності усного виступу займає менше часу, аніж такого самого тексту в письмовому варіанті. Крім цього, комплексне сприйняття усного тексту з орієнтацією уваги на його інтонацію суттєво підвищує правильність співвіднесення його з певним жанром.

Серед основних ознак, за якими було визначено жанр проповіді, – просодичні (у 70 % анкет аудитори ставлять інтонаційну організацію на перше місце); лексичні (30 % аудиторів ці ознаки поставили на перше місце, 70 % – на друге). Синтаксичні й морфологічні ознаки не були суттєвими для виділення проповіді, хоча в анкетах зазначено, що проповідь має специфічну синтаксичну організацію (зокрема інверсійний порядок слів, використання складних синтаксичних конструкцій, чимала кількість риторичних фігур тощо). Показовим є той факт, що логіко-семантична організація досліджуваних текстів не стала критерієм ідентифікації жанру. Аудитори відзначали, що проповідь має типову для усного публічного виступу структуру й будову.

Тексти, начитані дикторами, за функціональним спрямуванням здебільшого визначено як переконувальні, й лише у 35 % – як інформувальні. А тексти проповідей, виголошених священиками, переважно схарактеризовано як такі, що передбачають сугестивний вплив (80 %).

Підсумувавши відповіді аудиторів щодо характеру мовлення (його звукової організації), було з'ясовано, що проповіді, виголошені священиками в церкві, є природними, виразними, емоційними. Таке мовлення зрозуміле, авторитетне, цікаве, приємне, відзначено природність інтонації та гучності, плавність ритмічної організації. Мовлення дикторів схарактеризоване як виразне, динамічне, підготовлене, логічне, переконливе, з чітким членуванням мовленнєвого потоку, однозначним виділенням семантичного центру, але нечітким ритмом.

За визначенням дослідників, темп є одним із найвагоміших критеріїв, за яким диференціюються мовні стилі взагалі та їхні жанри зокрема. Так, В. Шиприкєвич зазначав, що саме темп, швидкість вимови, часокількість звучання в усному мовленні щонайтісніше пов'язані зі змістом висловленого [Шиприкєвич : 410].

Часові характеристики мовлення є поліінформативними і зумовлені низкою факторів: екстралінгвальними – мовленевою ситуацією, що визначає критерій офіційності / неофіційності мовлення та його емоційну насиченість; ступінь складності повідомлюваної інформації тощо; соціально-психологічними – типом нервової системи мовця, його психічним станом у момент мовлення; національно-мовними традиціями соціуму тощо; власне мовними – логіко-семантичною структурою тексту, його функціональним призначенням, засобами мовного оформлення висловлювань тощо.

Для аналізу часових параметрів мовлення суттєвим є врахування значень повного (з урахуванням тривалості пауз) та артикуляційного (без врахування тривалості пауз) темпу.

У нашому дослідженні за одиницю темпу обрано склад, оскільки саме склад є мінімальним відрізком усного мовлення на межі між акустичним сигналом і смислорозрізняльним елементом мови. Для з'ясування загального темпу висловлювання встановлено середньоскладову тривалість досліджуваних НФС, розглянуто середньоскладову тривалість окремих фраз, синтагм і промінантних складів.

Опис темпоральних особливостей проповіді дає змогу визначити ті ознаки, які вирізняють проповідь як жанр релігійного стилю, та встановити, що на просодичному рівні відрізняє проповіді, виголошені священиком, від проповіді, начитаної за спеціальним завданням дикторами радіо.

У багатьох посібниках із підготовки та виголошення проповідей однією з обов'язкових умов ефективності виступу є дотримання “правильної інтонації”, щоб промовець говорив “виразно, унікав пишномовного світського читання й неприпустимого поспіху” [Настольная книга : 349].

Особливістю виголошення церковної проповіді є перевага середнього темпу вимови (61 %). Кількість складів, вимовлених за секунду, – 4,7 складу, що відповідає показникам середнього темпу українського усного мовлення [Іщенко : 6]. Однак більшість аудиторів характеризували темп таких текстів як уповіль-

нений. Очевидно, таке сприйняття зумовлено, по-перше, характером темпу: у проповіді, виголошеній священиком, темп майже не змінюється упродовж виступу, він – стабільний, рівний; по-друге, особливостями паузального членування. Показово, що в таких текстах не зафіксовано дуже повільної та пришвидшеної вимови окремих фраз.

У текстах, начитаних дикторами, переважає уповільнений темп (53 %), хоча спостерігаємо випадки вимови окремих фраз у пришвидшеному і дуже повільному темпі. Отже, диктори дотримувались однієї з основних вимог до виголошення усного публічного виступу – змінювати темп упродовж виступу. Ці зміни пов'язані здебільшого з підкресленням опозиції важливості / надлишковості інформації, зі значущістю окремих елементів висловлювання, вираженням емоційно-вольового спрямування виступу, з психологічною настановою мовця тощо.

Спостережено, що зміни темпу корелюють зі змінами гучності як у межах цілої НФС, так і в межах окремих фраз, зокрема голосніша вимова окремих сегментів тексту збігається з повільнішою їх вимовою.

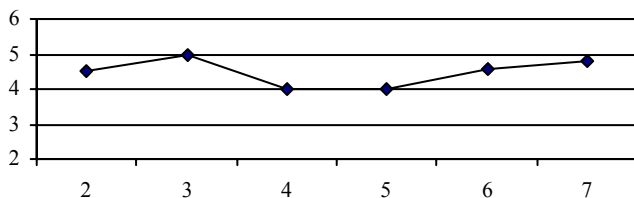
Проповіді зазвичай виголошують голосно, виразно, чітко. Будова церкви з особливою акустикою дозволяє проповіднику-священику говорити саме так навіть без мікрофона. Загалом ступінь гучності вимови залежить від кількісної характеристики аудиторії – як тихіше вимовлені відзначено тексти, що їх було виголошено для небагатьох людей. Зі збільшенням кількості слухачів ступінь гучності зростає. Ця риса є особливістю усних публічних виступів. У процесі аналізу проповіді жодного разу не було відзначено, що мовець говорив дуже голосно, хоч аудиторії часто були великі й дуже великі. Для церковної проповіді характерний відносно рівний характер гучності. Спостережено лише дещо голоснішу вимову першої фрази, порівняно з попередніми і наступними, кожної НФС. Крім цього, священики зазвичай підвищують ступінь гучності (водночас дещо уповільнюючи темп) на риторичних питаннях: *Хіба ж не цього бажає*

нам сам Спаситель // Хіба не за це молився / на останній вечері / щоб були одне; висловлюваннях, що мають характер настанови: Прийди / і попроси / попроси у того / хто нікому не відмовить / у того хто проявляв милосердя / навіть найбільшим грішникам // Від нього / і з його допомогою / навчимося любити Бога / святую церкву / нашу вітчизну / і один одного //; семантично значущих висловлюваннях: Віра / це дар / дар / який походить / від самого Бога // Він з нами / в радості і скорботі / в здоров'ї і хворобі / в успіхах і невдачах //.

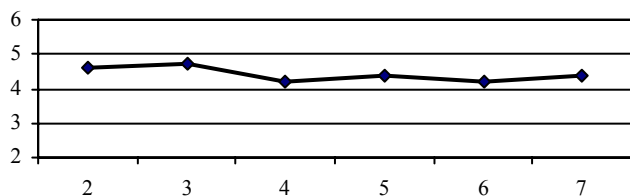
У текстах проповіді, начитаних дикторами, як голосно вимовлені визначено лише кілька значущих фраз. Так, фразу – Єдиний надійний захист / знання / Божого слова / і постійне / живе / спілкування з Господом // (диктор Є) – аудитори сприймають як спонукання до певної дії, й водночас ця фраза є висновком до сказаного; Переконалий / що Біблія / найважливіша книга у світі (диктор Р) – сприйнята як ключова фраза, що виражає позицію мовця, його бажання переконати аудиторію в правильності, істинності того, що він виголошує. Певних кореляцій гучності та темпу у таких НФС не виявлено.

У текстах, начитаних дикторами, спостерігаємо досить різке протиставлення тривалості наголошеного / ненаголошеного складів – 85 мс. У проповідях, виголошених священиками, середній показник тривалості наголошеного складу в середньому на 65 мс більший за середню тривалість ненаголошеного складу.

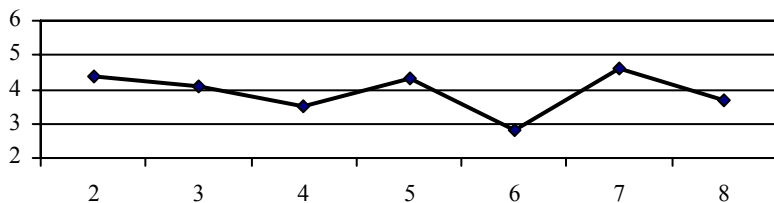
У текстах, начитаних дикторами, спостерігаємо значну варіативність значень тривалості складів окремих фраз (від 167 мс до 351 мс у диктора Є, та від 183 мс до 328 мс у диктора Р). У проповіді коливання середньоскладової тривалості значно менші: 224–294 мс у мовця ІІІ, 238–343 мс у мовця Б, 188–289 мс у мовця П. Графіки 1–4 демонструють зміни темпу окремих фраз у НФС, відібраних із проповідей, виголошених священиками, й текстів, начитаних дикторами (на осі абсцис позначено номер фрази, на осі ординат – середньоскладову тривалість фрази у відносних одиницях (далі – в. о.).

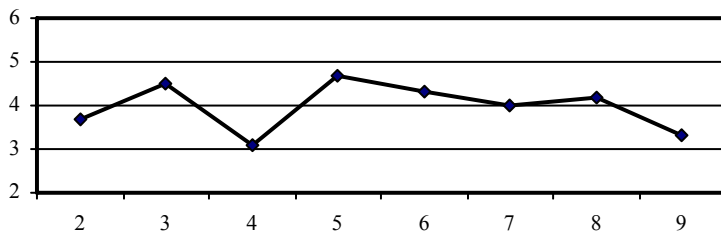
Графік 1. Зміни темпу в проповіді, виголошеній священиком (мовець Б)

Графік 2. Зміни темпу в проповіді, виголошеній священиком (мовець П)

Графік 3. Зміни темпу в тексті, начитаному диктором (диктор Є)

Графік 4. Зміни темпу в тексті, начитаному диктором (диктор Р)

Зазначені характеристики – протиставлення тривалості наголошеного / ненаголошеного складів і порівняння середньоскладової тривалості сусідніх фраз – відображають своєрідність ритмічної організації тексту. Незначні коливання середньоскладової тривалості фраз і невелике протиставлення наголошеного / ненаголошеного складу сприяють утворенню уповільненого, плавного, “спокійного” темпу, суттєвіші зміни – динамічної, імпульсивної ритмічної організації тексту.

Важливою характеристикою, що впливає на сприйняття темпу усного тексту, є тривалість промінантних складів. Наведемо для порівняння тривалість складів у текстах різних типів.

Проповідь, виголошена священиком:

*Це-на-ди-ха-є-і-ко-жно-го-знає//не-сти-свій/жи-ттьє-вий/
хрест//не-стра-ши-ти-ся/тру-дно-щів/і-спо-кус//па-м'я-та-ю-
чи-сло-ва-хри-ста-спа-си-те-ля//я-зва-ми//по-всі-дні//до-кін-
ця//ві-ку//*

240-145-132-225-143-144-176-194-108-371-/548/-282-290-487-/241/-
229-314-214-/152/-**545**-/150/-161-231-243-120-259-/319/-192-179-286-
/381/-67-227-371-/620/-73-158-158-109-292-309-238-223-265-230-233-
148-190-/666/-115-323-193-/731/-203-290-291/646/-175-159-336-/418/-
131-226// (мовець В);

*ма-ють-сво-ю-і-сто-рі-ю//ма-ють-сво-ю-бі-о-гра-фі-ю-/як-
лю-ди//ма-ють-сво-є-ша-ну-ва-ння//*

109-168-299-101-121-**320**-181-277-/1009/-229-251-210-167-132-146-
412-231-100-/125-185-382-/1308/-219-163-325-167-214-215-222-375//
(мовець Б).

Проповідь, начитана дикторами:

*спа-си-тель/по-не-ре-див//цей-/о-бман/бу-де-на-стіль-ки-схо-
жий-на-прав-ду//шчо-на-віль-ви-бра-ним//по-трі-бно-бу-ти/на-
сто-ро-жі//*

539-176-224-/58/-112-192-187-302-/465/-502-/70/-119-717-/238/-195-
154-176-282-133-377-206-200-311-381-/458/-289-166-290-**381**-245-336-
/698/-123-300-388-210-464-/144/-200-340-192-167// (диктор Р);

*миб-ні-чо-го-не-зна-ли//як-щоб/бог/не-роз-по-вів-нам/про-все
/це/у-бі-блі-ї//*

261-138-275-130-132-344-260-/390/-230-470-/100/-**307**-/185/-145-255-
325-230-315-/70/-145-320-/90/-200-/436/-90-230-225-180// (диктор Р).

За часовими параметрами прикметною ознакою досліджуваного матеріалу визнано збільшення тривалості звучання ядерних складів (1,60 в. о. у власне проповіді та 1,54 в. о. в дикторських текстах), що перевищує тривалість усіх інших складів фрази (у наведених прикладах такі склади виділено жирним шрифтом). Це характерна риса виразного усного мовлення в цілому. У проповіді стабільне місце акцентно виділеного слова (воно або оформлене в окрему синтагму, або є останнім словом синтагми) визначає своєрідність ритму на рівні темпорального оформлення фрази – саме на цих сегментах спостерігаємо найповільнішу вимову. У текстах, начитаних дикторами, ядерний компонент може займати будь-яку позицію у фразі взагалі та в синтагмі зокрема.

Аналіз тривалості промінантних складів дав змогу виявити таку особливість проповіді, виголошеної священиком, як значне подовження останнього наголошеного складу синтагми, особливо якщо він є абсолютно кінцевим (1,54 в. о.); у випадку, коли після наголошеного є ще один або кілька ненаголошених складів його тривалість дещо зменшується і становить 1,24 в. о. (останній наголошений склад синтагми у прикладах позначено курсивом).

І. Комарова, проаналізувавши фінальне подовження наголошених і ненаголошених складів у різних типах усних текстів (зокрема, речитативі священика, молитві, уривках із прозових творів, віршах, духовних піснях тощо), дійшла висновку, що найпослідовніше таке подовження діє в речитативі священика й молитві. “Тут немає відступів від правила, все чітко та зрозуміло, читання літургії наближене до співу – сильно подовжуються останні голосні – вони просто проспівуються” [Комарова : 167]. Важливою особливістю такої вимови є те, що кінцевий наголошений голосний зазвичай за тривалістю довший за післянаголошені [Комарова : 162]. Дослідниця відзначає й особливості фінального подовження церковного пісенспіву: подовження починається з наголошеного голосного останнього фонетичного слова синтагми й поширюється на всі післянаголошені склади до кінця фрази. Отже, подовження останнього наголошеного складу синтагми є однією зі специфічних ознак загальної ритмічної організації богослужіння. Якщо брати до уваги, що проповідь – це обов’язкова та орга-

нічна частина служби Божої, то зрозуміло, що її ритм підпорядкований загальному ритму богослужіння.

У текстах, начитаних дикторами, спостерігаємо подовження передпаузальних ненаголошених складів (ця риса є особливістю українського усного мовлення) – 338 мс (або 1,39 в. о.). Фінальне подовження в текстах, начитаних дикторами, перевищує показники, характерні для вимови сучасних усних публічних виступів (за нашими даними, таке подовження становить – 1,2 в. о.), але менше за такі ж показники у проповідях, виголошених священиками. Це можемо пояснити тим, що диктори володіють знаннями про різні стилі вимови й зокрема мають загальне уявлення про особливості виголошення проповіді; хоч умови реалізації таких текстів не сприяють більшому подовженню (нагадаємо, диктори начитували тексти за спеціальним завданням у Лабораторії експериментальної фонетики).

Отже, аналіз часових характеристик проповіді уможливив визначення певного темпорального діапазону – уповільненого й середнього темпу вимови. Різниця між типами проповіді виявляється у варіативності темпу впродовж виступу. З погляду сприйняття темп – величина не абсолютна, а відносна. Слухач сприймає не абсолютні показники темпу, а його змінність або стабільність. Саме характер темпу є величиною функціонально значущою. Темп церковної проповіді визначаємо як рівномірний, плавний як за характером розподілу в окремій фразі, так і в межах усього тексту. Темп текстів, начитаних дикторами, щодо темпу проповідей, виголошених священиками, – дещо пришвидшений і змінний. Варіативність темпу в таких текстах зумовлена, з одного боку, прискоренням артикуляції при вимові довгих ритмічних груп, що передають менш важливу інформацію, та уповільненням швидкості артикуляції коротких або середніх ритмічних груп, що містять важливу інформацію, а з другого – наявністю різних за тривалістю пауз.

Уповільнена, мало змінна вимова церковної проповіді зумовлена насамперед функціональним призначенням такого тексту, адже “проповідь слова Божого – це дійство сакральне, воно пробуджує душі саме тому, що через людські уста доноситься свя-

те, а не земне” [Біленко : 9]. Самі священники відзначили, що для розвитку релігійно-молитовного настрою потрібні осмисленість і зворушливість церковної служби загалом і проповіді зокрема. А це унеможливорює “квапливе, недоладне буркотіння, що зливається часом у суцільний гомін” [Богос : 686].

У багатьох посібниках для священнослужителів зазначено про необхідність оберігати спокійно-умиротворений характер храмового дійства від світського впливу, не наділяти його складники зайвою пристрастю та драматизмом: співам у храмі не притаманна ускладнена манера виконання, властива оперним аріям; ікони мають сповіщати мовою тілесних форм не про красу земну, а про вічність, незмінність вищого світу, (звідси й застиглість, нерухомість, незмінність фігур і поз); усі відправи повинні бути сповнені величі й незворушного спокою [Настольная книга : 374–375]. Відтак і проповідь як частина богослужіння повинна органічно поєднуватися з художньо-мистецькими та іншими символами культу в процесі відправи “для утворення таємничо-захоплюючої, урочисто-піднесеної, містичної картини, що відповідно впливає на психіку її учасників, стимулюючи, підтримуючи, зміцнюючи їхню віру” [Москалець : 72].

1. Біленко Т. Феномен слова в християнському культі України. – Дрогобич, 1993. 2. Богос Ф. О церковном чтении // Церковный вестник, 1905. – № 22. – С. 685–688. 3. Іщенко О. С. Характеристика голосних звуків сучасної української літературної мови залежно від темпу мовлення: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009. 4. Комарова І. А. Конечное продление в различных жанрах речи и музыки // Проблемы фонетики – IV. – М., 2002. – С. 157–169. 5. Москалець В. П. Психологія релігії. – К., 2004. 6. Настольная книга священнослужителя: В 5 т. – М., 1977. – Т. 1. 7. Шиприкевич В. В. Питання фоностилістики. – К., 1972.

Стаття посвячена изучению интонационной организации проповеди. Рассматривается роль просодии в реализации прагматических намерений проповедника.

Ключевые слова: *проповідь, темп, ударний / безударний слог, довільність.*

The article deals with the prosodic structure of the sermon. It focuses the role of prosody in realization pragmatical intention of preacher.

Key words: *sermon, speech rate, stressed / unstressed syllable, time.*

Олена Мельник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЕМАНТИКА ВИГУКА А В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Верифіковано семантичні варіанти вигука А за контекстуальними, ситуативними та позиційними ознаками на основі тлумачних словників та художніх текстів.

Ключові слова: вигук, семантичний варіант вигука, семантичний спектр вигука.

Вигук як мовне явище є одним із перших філогенетичних феноменів системи мови. Однак, незважаючи на численні дослідження, він все ще не знайшов єдиного розуміння своєї сутності, частиномовної належності, семантичної визначеності. Науковці здебільшого намагаються з'ясувати широту семантичного діапазону вигуків слів, їх походження, місце в системі частин мови, меншою мірою звертаються до синтаксичної і комунікативної ролі вигуків у межах тексту і майже зовсім обходять увагою їх фонетичні характеристики.

Більшість мовознавців визнає, що кожен вигук є носієм певного значення. Зокрема Р. Рустамов вважає смислове наповнення вигуків близьким до номінативного значення, зауважуючи при цьому, що емоційні відтінки в них переважають [Рустамов : 11]. К. Гаджисєв, вивчаючи вигуки в азербайджанській мові, встановив, що між формою та семантичним наповненням вигука є зв'язок, тобто вигук – впізнаваний сегмент мовлення, з яким асоціюються певні значення [Гаджисєв : 19]. А. Григорян стверджує, що вживання вигуків має осмислений характер, тому вони можуть виражати не тільки почуття та волевиявлення, а й уявлення про них [Григорян : 6–7].

Відомі різні класифікації вигуків: за семантичним наповненням, будовою, походженням, комунікативною функцією, місцем у структурі висловлювання тощо. В. Косов, досліджуючи вигуки в німецькій мові, поділяв їх за походженням на власне вигуки

(*ah, ach, hallo, pfui*), звуконаслідувальні вигуки (*kh, baus, wau*) та похідні від повнозначних частин мови (*Gott! Teufel! Bewahre!*) [Косов : 2]. Залежно від виконуваної функції власне вигуки дослідник розмежував на дві великі групи: емоційні та спонукальні. Емоційні, відповідно до кількості виражених емоцій, – на однозначні та багатозначні, а спонукальні – на ті, що адресовані людям (*he, hallo, pat*), і ті, що адресовані тваринам (*putput, pielepiele, mizimizi*) [Косов : 15]. Л. Мацько вводить поняття “інтер’єктив”, об’єднуючи цим загальним терміном звуконаслідувальні слова та вигуки. З-поміж останніх вона виділяє емоційні, імперативні, вигуки мовного етикету та вокативні. Первинні емоційні вигуки з урахуванням обсягу і рухливості семантики дослідниця поділяє на: а) багатозначні, з широким емоційним діапазоном: *a!, o!, e!, ай!, ой!, ox!* та їх фонетичні варіанти *a-a-a!, o-o!, e-e-e!*; б) порівняно однозначні, із семантикою негативності типу *пхе!, пху!, пхї!, пху!, тьху!, фе!, фі!, фу!, хе!, хї!*, а також вигуки з вужчим і одноманітнішим значенням (*ї!, у!, ух!, ба!, леле!, ого!*) [Мацько 1985 : 59]. А. Вежбицька класифікує вигуки за семантикою на три групи: емотивні, що мають у своєму значенні компонент “я щось відчуваю” (“*Ах, жаль!*” – *сказав я*); волитивні, у семантиці яких міститься компонент “я щось хочу” (“*Спасибі!* – *відповів я і встав*), та когнітивні, що мають у своїй семантиці компонент “я щось думаю” або “я щось знаю” (“*Ах?*” – *сказала пані Вульце, передчуваючи сенсацію*) [Вежбицька : 618]. О. Каптюрова, вивчаючи вигуки в англійській мові, відокремила емоційно насліджені від тих, що передають інші, не емоційні смисли. Емоційно насліджені вигуки – це вигуки, які виражають позитивні емоції (*Oh – lovely, lovely*), негативні емоції (*Hell! What a policy?*), а також вигуки з контекстуально зумовленим значенням, що виражають різні психічні стани [Каптюрова : 11]. Спільним для всіх класифікацій є розмежування вигуків на емотивні та ті, що передають інші смисли. Однак у А. Вежбицької і О. Каптюрової більший акцент зроблено на врахування значення, а у Л. Мацько і В. Косова базовим критерієм є функція.

Незважаючи на неоднаковий обсяг мовних явищ, охоплених поняттям “вигук”, спільним для них є обов’язкове виокремлення групи одиниць, що ідентифікуються як емоційні вигуки. Серед останніх особливий інтерес становлять первинні (непохідні) вигуки вокалічного типу на зразок А, Е, И, І, О, У в різних звукових варіаціях, що на письмі отримують таке графічне втілення: *a-a, i-i-i, y-y* тощо.

Об’єктом розгляду у статті є вигук А, а предметом дослідження – його семантика. З цією метою проаналізовано його функціонування в мовленні на матеріалі двохсот художніх творів українських авторів ХІХ, ХХ та ХХІ століть. У результаті аналізу дібрано 709 контекстуальних вживань вигука А (контекст є неодмінною умовою для з’ясування конкретного семантичного вияву аналізованого вигука). Ці фрагменти було озвучено в лабораторії експериментальної фонетики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка чотирма дикторами (двоє чоловіків і двоє жінок) – філологами-україністами. Дослідження семантики вигука здійснено шляхом використання слухового аналізу. До нього було залучено носіїв української мови, з-поміж яких і спеціальна група експертів-філологів. На першому етапі прослуховувань частину матеріалу довелося відкинути, оскільки він містив проміжні семантичні варіанти, які важко однозначно віднести до тієї чи іншої семантичної групи. Остаточну вибірку склали 446 текстових фрагментів, які було покласифіковано на 26 семантичних груп.

Виявлені значення зіставлено з наведеними у тлумачних словниках (“Словник української мови”: В 11 т., Словарь української мови, укладений Борисом Грінченком та Етимологічно-семантичний словник української мови Івана Огієнка). Як і більшість лексичних одиниць, вигук А є багатозначним, тому актуальним виявилось питання структурування його значень. Л. Мацько звертає увагу на те, що кожному вигукові притаманне певне стрижневе значення [Мацько 1981 : 26]. У передмові до одинадцятитомного “Словника української мови” зазначено: “коли слово має кілька значень, то на першому місці подається

значення, найуживаніше в мовній практиці. Зокрема, переносне значення (чи відтінок значення) тлумачиться після того прямого, з якого воно розвинулося” [СУМ Т. 1 : X]. Цей принцип, на нашу думку, порушено у словниковій статті вигука А, оскільки першими подано більш осмислені семантичні варіанти ‘здогад’, ‘здивування’, тоді як рефлекторні експресивні викрики від болю, відчаю, переляку є останніми в переліку значень, хоч одна з теорій походження мови – вигукова – дає підстави вважати первинними саме мимовільні спонтанні варіанти вигука.

Виявлені в ході експерименту семантичні варіанти вигука А частково збігаються зі словниковими (див. табл.). Дані “Словника української мови” (найбільш ґрунтовної сучасної академічної лексикографічної праці) є основою для верифікації результатів дослідження з урахуванням порядку представлення вигукових значень у словниковій статті. Праці Б. Грінченка та І. Огієнка дають можливість ретроспективного погляду на семантичне поле вигука А. Так, у словнику Б. Грінченка семантичні варіанти вигука є омонімічними і різняться за комунікативною функцією:

“А! меж. А, ах! А, яке лихо! Впрочемь, чаще употребляется ой!

А-а и А-асі, меж. Дѣтск.: испражняться. Ходім а-асі!

А-а-а! меж. Колыбельный припѣвъ: бай-бай! А-а-а, люлі! Налетіли гулі, стали думати-гадати, як дитину годувати” [Грінченко : 1].

У двох останніх словникових статтях наведено не однокомпонентні вигуки: їхнє графічне оформлення вказує не на подовжену тривалість, а на кількавершинне [а], що підтверджується мовною практикою. Щодо них можна говорити про графічну омонімію, яка виникає через обмежені можливості засобів передавання різного звучання на письмі. У фразі “А, яке лихо!” вигук А може виражати і ‘біль’, і ‘відчай’, і ‘переляк’, оскільки з огляду на малий контекст його важко тлумачити однозначно.

І. Огієнко подає семантичні варіанти вигука А як омонімічні, спираючись при цьому на акустичні параметри:

“А! – вигук різного психологічного значення і при кожному значенні своя різна інтонація: здивування, болю, насмішки, жалю й ін...

А! – вигук незадоволення...

А! – вигук здивування...

А-а! – вигук великого здивування чи переляку...

А-а-а! – вигук здогаду...

А-а-а! – вигук здивування... **А-а-а-а!** – вигук великого здивування..." [Митрополит Іларіон : 19]

У ході експерименту з-поміж інших було виявлено семантичні варіанти вигука А, які подані у словнику І. Огієнка, крім 'невдоволення'. Найближчим до останнього, на нашу думку, є семантичний варіант 'непривітне впізнавання' (див. таблицю), коли мовець висловлює невдоволення з приводу неприємної зустрічі. Однак наведений приклад "*А! Що з Вами балакати!*" [Митрополит Іларіон : 19] не підтверджує цього припущення. У цьому контексті значення вигука А відповідає виявленим нами семантичним варіантам 'роздратування' або 'махнути рукою'. У "Словнику української мови" значення 'невдоволення', 'досада' і 'роздратування' проілюстровано одним прикладом: "*Якби можна, забив би оце парочку диких гусей та засмажив на маслі... – А-а! не дратуйте ж бо...*" [СУМ Т. 1 : 2]. Як і в І. Огієнка, вигук А виражає роздратування, на що прямо вказує контекст "не дратуйте ж бо".

На особливу увагу заслуговують семантичні варіанти, виявлені в результаті експерименту, але не зафіксовані у словниках. Критеріями, за якими виявляється семантика вигука в кожній конкретній ситуації, є: контекст (семантика привигукових слів, смислове, комунікативне та емоційне наповнення привигукових фраз та речень), ситуація вживання вигука (ця характеристика не дорівнює контекстові, вона використовується для опису комунікативної ситуації, прагматичного аспекту спілкування) і позиція (типове розташування вигука у структурі діалогу чи монологічного висловлювання щодо інших структурних елементів – запит інформації, відповідь, роз'яснення, переконання тощо або щодо синтаксичних структур – окличне речення, тривала пауза тощо). Врахування вказаних ознак дозволило виокремити 14 семантичних варіантів, крім зафіксованих у словниках: 'агресія, завзяття', 'байдужість', 'відмахнутися', 'злість', 'зрозуміло',

‘рішучість’, ‘обурення’, ‘повчальний тон’, ‘привітне впізнавання’, ‘пригадати’, ‘радість, захват’, ‘розгубленість’, ‘стурбованість, сполоханість’, ‘тріумф’ (див. таблицю).

Семантичний варіант ‘агресія, завзяття’ визначається ситуативно. Це вигук-викрик, що супроводжує активні агресивні дії мовця, часто виконувані у стані афекту в межах ситуацій: *З криком пробігла жінка через двір на город. Пролопотіли чобітьми важко за нею: Лови!.. а!.. бий!..* (А. Головка).

Семантичні варіанти ‘байдужість’ і ‘відмахнутися’ виявляють ситуативну подібність, оскільки помах рукою – це жест, яких символізує байдужість. Однак семантичний варіант ‘відмахнутися’ короткий і різкий за звучанням, він ніби віддзеркалює відповідний жест і містить сему ‘роздратованість’. Семантичний варіант ‘байдужість’ більш тривалий, що передається на письмі: – *А-а... – протяг Соломон байдужісінько, думаючи про своє* (І. Багрянний). У тексті семантика вигука підтримується авторськими заувагами щодо манери мовлення персонажа: “протяг Соломон байдужісінько”.

Семантичний варіант ‘злість’ близький до фіксованого у словниках ‘досада, лють’. Він виражає сильну емоцію, спрямовану на певний об’єкт: *А-а, Чумак, – протяг він крізь зуби ...* (І. Багрянний), *А, ідолова байстрюча порода! Саме перед жнивами кинула, сучого виводку дівка!* (Б. Грінченко), *А, злодію, коноводє, харцизе проклятий...* (Б. Грінченко), *А, мерзенні гадди!* (І. Кочерга). Семантичний варіант ‘злість’ зумовлений не тільки контекстом, а й позиційно закріплений на початку фрази у препозиції до назви об’єкта, на який спрямована емоція мовця. Семантичний варіант ‘досада, лють’ звучить більш коротко й різко, після вигука, як правило, вживаються лайливі висловлювання-штампи: *А, ч-чорт! – Сергій вилаявся вголос* (І. Білик), *А, трам-тарарам! – закипів раптом один люто, вихопившись наперед* (І. Багрянний). Об’єкт, на який спрямована емоція, не називається, вигук вживається як складова частина штампу-лайки, більш знеособлено порівняно з попереднім варіантом. Отже, семантичний варіант ‘злість’ передає усвідом-

лене вираження емоції; вигук, як правило, передує звертання, він дає змогу мовцеві проінформувати адресата щодо його настрою та ставлення до останнього, має характер умисної психологічної атаки (у першому прикладі ним починається звертання слідчого до підсудного, у другому – господині до наймички, у третьому – селянина до конокрада). Семантичний варіант ‘досада, лють’ мимовільний, з погляду прагматики він більше важить не для співрозмовника, а для самого мовця, дозволяючи йому дати вихід сильним емоціям. Неусвідомленість, неконтрольованість такого емоційного вибуху простежується в авторських заувагах щодо манери мовлення персонажів: “вилаявся вголос”, “не втерпів, зашипів”, “закипів раптом”.

Семантичний варіант ‘зрозуміло’ виокремлюється за позиційними ознаками: він можливий лише в діалозі як відповідь на репліку співрозмовника. Вигук є частиною комунікативної схеми **МОВЕЦЬ 1** (питання) → **МОВЕЦЬ 2** (відповідь-роз’яснення) → **МОВЕЦЬ 1**(А-а-а). Цей семантичний варіант вигука А функціонує як ключова частина комунікативного штампу “а, он воно що”, “а, он як”. Після вигука репліка не продовжується зовсім або продовжується після тривалої паузи часто зі зміною теми розмови: – *Шо?* – *Руки побив.* – **А-а-а...** (Р. Андріяшик), – *Тут будуватиметься?* – *Ні, в Харкові.* – **А-а...** (І. Багрянний), – *Овца?! І то де ж?* – *В шибу.* – **А-а...** *Ну і як?* (І. Багрянний).

Семантичний варіант ‘наважитись’ – коротке різке висловлювання, яке позначає перехід до активних дій після вагання. Позиційно вигук А розташовується між групою тривалих розгорнутих речень-роздумів або речень-запитань у препозиції і коротких емоційних висловлювань у постпозиції і звучить коротко, з придихом: *Що ж робить? Ще можна дати Степанові звістку, щоб не прислав за рушниками!.. Піти самій до Гната? А!! Піду! Він дома... Він жде... (І. Карпенко-Карий), А може, а може, ще можна поїхати? Ні, ні, хіба це мислима річ, адже ж призначено весілля, треба побалакати з її матір’ю. А екскурсія завтра поїде. А! Геть ці підлі вагання! Щастя тут, воно зі мною, і я не віддам його нікому - це Ліда, моя Ліда!* (І. Кочерга).

Таблиця. Семантичні варіанти вигука А

СУМ	Словарь УМ	ЕССУМ	Результат дослід- ження	Приклади
СВ1. Здогад		Здогад	Здогад, прозріння	– Ваше благородіє... нам на подише песиків треба... – Яких то песиків? А, це вони, мабуть, гроші так називають. Песо.... (І. Білик)
Здиву- вання		Здиву- вання	Здиву- вання	– Ну, де ж він? – Я тут. – А-а... – роблено здивувався гість і заговорив трохи втомлено, трохи весело: – Дуже приємно. Будьмо знайомі. (І. Баграйний)
Незодо- волення		Незодо- волення	–	–
СВ2. Досада			Досада, лють	– А, дурна твоя рада! – розсердився Водосвятський. – Без всяких твоїх кангарід візьму її, коли схожу. (В. Винниченко)
Погро- за			Погроза	Давид щось глухо сказав, бо обличчя йому просто в землю і ніяк не підвести. Почули лише: “Гади!” – А, так ти ще й так? Дійствувай, Оверку! (А. Голівко)
Злорад- ство			Злорадств о	– Годі, Марусе. Вигадувать починаш. Виспатись треба. Зайве все це. Годі. – А-а! – злорадо скрикнула Маруся, неначе тільки й ждала цього.... (В. Винниченко)
СВ3. Переляк		Переляк	Переляк	– Давайте диверсанга. – Ввели Мину Товченика. – А?! – схопивсь за серце фон Крауз. – Та не лякайся, не акай. Акаш. (О. Довженко)
Відчай	А, яке лихо!		Відчай	Чом же ти з коня не сходиш, Семене?... Хто твого коня, Семене, припнув до воріт?... Хто тебе до коня гудзами прив'язав, Семене?... Горенько, та що ж це таке, біда яка, горенько... А-а-а!.. Де ж твоя голова, Семене, де ж ти голову загубив?... (Є. Гуцало)
Біль		Біль	Біль	Кілька разів схожий пекучий біль з'являється в області живота. – А-а-а-а!! – виривається на свободу останній мій крик. (А. Дністровий)

Продовження табл.

СУМ	Словарь УМ	ЕССУМ	Результат дослід- ження	Приклади
	дітск.: испраж- няться		–	–
	колыбель- ный прип'ївь		–	–
		Насмш- ка	Уципи- вість, сарказм	– Що зайве? – грубо крикнула вона. – Все це, і слова твої і... твоє страждання. Навіщо? Не треба. Та ще при сторонніх. – А-а! – уципиливо посміхнулася вона. – От так би давно казав! От це діло... От це... (В. Винниченко)
		Жаль	Жаль, співчуття	– Ну, та що ти! Та хрест мене побей, коли я що-небудь!.. – заборжися швидше Роман, ізрадівши – Іди та лягай спати! А , бідняга!.. (Б. Грінченко)
			Апрсія, завзяття	Тоді настає така мить, що один якийсь з роти, не знаю вже, він там чи я, вискакує на прокльон усьому світу ... – Точно. – Гітлеру собаці! – А-а-а! .. – І вже не “ура” виходить, а не знати що! Ревіще! (О. Довженко)
			Байдужість	– Рятуюнок, професоре! Ви ж обіцяли принести рятуюнок “Г'єнізьний рятуюнок” для мене. – А-а... – протяг Соломон байдужісінько, думаючи про своє. – Та то, знаєте... то я був п'яний... (І. Баряний)
			Відмах- нутися	– Та ще не забуль про те, що я тобі казав: нехай приїздить хоч і на наших конях – я його і назад одішлю. – Хто? – А , послі! Як приїде, тоді побачиш. (І. Карпенко-Карий)

СУМ	Словарь УМ	ЕССУМ	Результат дослід- ження	Приклади
			Злість	Але і вранні Левантини не було. Сипала тоді прокльонами, мов горохом з решета: – А, ідолова байстрюча порода! Саме перед живими кинула, сучого виводу дівка! (Б. Грінченко)
			Зрозумі- лю	– Я навпростець з тобою, бо втевнений, що зрозуміш мене. Чого замотав толовою? – Садна, – сказав я. – Що? – Руки побив. – А-а-а... – А ти думає! (Р. Андріяшик)
			Рішу- чість	Що ж робить? Ще можна дати Степанові звістку, щоб не прислав за рушниками!.. Піти самій до Гната? А!! Піду! Він дома... Він жде... (І. Карпенко-Карий)
			Обурен- ня	– Ну, скажи, чого ти смієшся? – Того, що ти сердишся. – А, так так!.. Дак так!.. – скрикнула. – Я серджуся, я гніваюсь, а він сміється, а йому смішки! (Б. Грінченко)
			Повчаль- ний тон	– Ти думаєш, легко інтелігентові бути соціалістом? Коли, знов кажу, посправжньому, по-совісті? Вадим зиркнув на Піддубного й нічого не сказав. – А, то ж то бо й є! Робітнику в сто... та що, в тисячу раз легче бути ним. (В. Винниченко)
			Привітне впізна- вання	Орлюк відрапортував. – А-а!.. Орлюк? – раптом з'явився на дверях командуючий і привітно посміхнувся сержантові. – Ну як, живий-здоровий? (О. Довженко)
			Пригаду- вання	М-да, пелікан, що годує дітей власною кров'ю... Про що ми, про циклічність? А, так, мені такі передзвонили з "К-35". (Френа Карпа)

Закінчення табл.

СУМ	Сюварь УМ	ЕССУМ	Результат дослід- ження	Приклади
			Радість, захват	Але болгарин повторити не встиг. Що мить над самим вухом у Рязанки пролунала соковита полтавська гутірка: – А-а! Є ще порох у порохівників! Не перевелося той... козачтво на Україні! (І. Білик)
			Розубле- ність	– Та добре, добре. Тільки тепер ми не знаємо, чи ви всі гроші видали, чи, може, вам щось лишилося... – А... або що? Може, гадаєте, що я вам гроші краду?! Я, Собенко? (І. Керницький)
			Стурбо- ваність, сполоха- ність	Зрау чути ще два постріли. П ш е н ю р к о в с ь к и й (стурбований). А! Га! Що таке? Може, гайдамаки? Пане Вержбента, зараз же дізнайтесь, що таке (І. Кочерга)
			Тріумф	Л і д а (посміхаючись). Навряд, якщо листа написано на машинці. П о л к о в н и к (тріумфуючи). А! Попались! Попались! Значить, ви самі його писали, якщо знаєте, що на машинці. (І. Кочерга)

Семантичний варіант ‘обурення’ передає сильну негативну емоцію. Семантика вигука підтримується експресивними окличними, часто риторичними поствигуковими висловлюваннями: *А, дак так!.. Дак так!.. – скрикнула. – Я серджуся, я гніваюсь, а він сміється, а йому смішки!* (Б. Грінченко), *А, так ось які слова дозволяє собі єврей, що нажився в Речі Посполитій!* (І. Кочерга). Поствигукове речення описує той факт, який викликає обурення мовця, воно містить не менш експресивні, ніж сам вигук, слова, які є ключовими для розуміння ситуації. Часто саме поствигукове висловлювання має вигуково-експресивний характер: “Дак так! Дак так!”. Семантику вигука підтверджують слова відповідної семантики: “розлючений і обурений”, “я серджуся, я гніваюсь”.

Семантичний варіант ‘повчальний тон’ передає складну сукупність смислів. Він функціонує як ввідний елемент розширеної відповіді-роз’яснення на питання або твердження співрозмовника. Це коротке висловлювання означає: “це не так просто, як Вам здається”, або “я все знаю (з цього приводу) і можу пояснити Вам”. Вигук може бути і в середині внутрішнього діалогу, але обов’язково залишається початком репліки-відповіді: *А що ми знаємо? Що я знаю? А, от то і єсть... Я знаю, що так не можна, а як?* (В. Винниченко), *Жезницький. То нащо ж пан женився? Яворський. А, пане, я женився з роцотом...* (І. Карпенко-Карий).

Семантичний варіант ‘привітне впізнавання’ визначається ситуативно та позиційно. Він функціонує в ситуації приємної для мовця зустрічі і вживається на початку фрази перед звертанням: – *А-а!.. Орлюк?* (О. Довженко), *А-а! Сусіда знизу! Ов-рам-котляр! Свій! Українець! Будь ласка!..* (М. Куліш). Антонімічний семантичний варіант ‘непривітне впізнавання’ функціонує в аналогічних ситуаціях і відрізняється контекстом: *А, й ти тут, проклятий злодію!* (І. Кочерга), *А, це ти... Оля. (Сухо). Добридень* (І. Кочерга), – *А, це ти, сатано!* (Майк Йогансен).

Семантичний варіант ‘пригадування’ виникає в ході внутрішнього діалогу, повернення до перерваної думки. Семантика вигука контекстуально підтримується словами “пригадую”, “пам’ятаю” або словом “так”, яке виражає внутрішню згоду піс-

ля тривалих спроб пригадати або сумнівів: *А, згадала, Юрко його звали!* (Любка Дереш), *А, так, пригадую* (І. Карпа).

Семантичні варіанти ‘радість, захват’, ‘тріумф’ близькі за значенням, однак у текстах вони різняться вже на рівні авторських ремарок: *Юркевич (тріумфуючи). А! Значить, ви не знаєте її в обличчя!* (І. Кочерга), *А! Загнали вас?* – крикнув йому Єремей Афанасьєвич, підвівши голову від карт і задоволене сміючись (В. Винниченко), *Полковник (тріумфуючи). А! Попались! Попались!* (І. Кочерга). ‘Тріумф’ це не просто радість, а радість перемоги, своєї зверхності над співрозмовником, який перебуває у менш вигідному становищі. Семантика радості виключно позитивна, вона не містить злорадства та зверхності: *Цю мить над самим вухом у Рязанки пролунала соковита полтавська гутірка: – А-а! Є ще порох у порохівницях! Не перевелось той... козацтво на Україні!* (І. Білик), *Тут під боком межа з межею Смоквинова земля: неперепажана, ставок рибний – а! Та все лини та карасі – можна грошики лупить у городі* (І. Карпенко-Карий).

Семантичний варіант ‘розгубленість’ – це напіврефлекторний вигук, який дає змогу мовцеві виграти трохи часу, зібратися з думками після несподіваної події або репліки співрозмовника. Тому в текстах він супроводжується трикрапою, повторами, питальними поствигуковими реченнями: *А... або що?* (І. Керницький), *А-а ... В чому ж це зло?* (В. Винниченко). Позиційно це початкова частина відповіді на неочікуване питання або твердження: *...– не крутіться та відповідайте: чи ви визнаєте в проституції зло чи ні? – Визнаю, – усміхнувся Мирон. – А-а ... В чому ж це зло?* (В. Винниченко).

Семантичний варіант ‘стурбованість, сполоханість’ – короткий спонтанний викрик. Семантика вигука зумовлена ситуативно, у драматичних текстах підтверджується авторськими ремарками: *Пшешпурковський (стурбований). А! Га! Що таке? Може, гайдамаки?* (І. Кочерга), *Софія Петрівна. Любов, душу, честь! І тепер, коли всі говорять про мій скандал.... А! Хтось іде! (Опускає вуаль)* (І. Кочерга).

Проведене дослідження дало змогу виявити значно ширший, ніж подано у словниках, семантичний спектр вигука А, а також певну ієрархію його значень за частотністю вживання. Із 446 проаналізованих випадків вживання вигука А 288 ілюструють вісім семантичних варіантів ('здогад' (74), 'привітне впізнавання' (44), 'байдужість' (41), 'досада' (30), 'відчай' (29), 'пригадування' (25), 'зрозуміло' (23) і 'злорадство' (22)). До цієї групи належать семантичні варіанти, які було вжито в опрацьованих текстах понад двадцять разів. Решта 18 семантичних варіантів представлені 158 випадками вживання вигука А. Відповідно 65 % мовного матеріалу покривають 31 % семантики, а 35 % мовного матеріалу охоплюють 69 % семантики. Ці дані узгоджуються з законом переваги, відповідно до якого і в структурі мови, і в тексті завжди є невелика кількість високочастотних одиниць, за якими тягнеться довгий "хвіст" одиниць низької частоти [В. Перебийніс : 154]. Порівняння ядерної та периферійної зон досліджуваних вигуків і запропонованої словниками системи значень дозволяє зробити такий висновок: принцип подання словникової статті в одинадцятитомному словнику української мови з першим найбільш поширеним значенням, а далі за спадом уживаності на досліджуваному матеріалі не підтверджений.

Семантика вигука формується залежно від ситуації мовлення та контексту, а певні семантичні варіанти вигука можуть функціонувати в обмеженій кількості комунікативних моделей. Арсенал графічних можливостей передавання вигуківих варіантів на письмі досить обмежений, тому складно однозначно з'ясувати, яку саме емоцію чи стан передає конкретний вигук. А значить, це мовне явище потребує дослідження у повноті акустико-артикуляційних та перцептивних характеристик.

1. *Вежбицкая А.* Семантические универсалии и описание языков / [пер. с англ. А. Д. Шмелев]. – М., 1999. 2. *Гаджиев К. Б.* оғлы Междометия в азербайджанском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10. 02. 06 "Тюркские языки". – Баку, 1973. 3. *Грінченко Б.* Словарь української мови [репринтне видання]. – К., 1996. – Т. 1. 4. *Григорян А. А.* Междометия в системе частей речи английского языка (аспекты взаимодействия классов) : автореф. дис. ...

канд. філол. наук: спец. 10. 02. 04 “Германские языки”. – Л., 1988. 5. *Иманалиев С.* Междометие в киргизском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Алма-Ата – Фрунзе, 1964. 6. *Кантюрова О. В.* Вигуки сучасної англійської мови (системний та дискурсивний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови”. – К., 2005. 7. *Косов В. Т.* Междометия современного немецкого языка как особый разряд слов : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – М., 1963. 8. *Митрополит Іларіон.* Етимологічно-семантичний словник української мови / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1. 9. *Мацько Л. І.* Інтер’єктиви в українській мові : [навчальний посібник]. – К., 1981. 10. *Мацько Л. І.* Семантика вигуків та звуконаслідувань // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 2. – С. 56–62. 11. *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., – 1970. 12. *Рустамов Р. А.* *оглы* Междометия в современном турецком литературном языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.06 “Тюркские языки”. – Тбілісі, 1960. 13. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970. – Т. I; Т. III. – 1972; Т. X. – 1979.

Верифицированы семантические варианты междометия А по контекстуальным, ситуативным и позиционным признакам на основе толковых словарей и художественных текстов.

Ключевые слова: *междометие, семантический вариант междометия, семантический спектр междометия.*

Verified semantic variants of interjection A according to the contextual, situational and positional features based on dictionaries and literary texts.

Key words: *interjection, semantic variant of interjection, semantic range of interjection.*

ГРАМАТИКА

Лілія Костиш

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЛОВОВІРНА КАТЕГОРІЯ РЕЧОВИННОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (derivати на -н-)

У статті розглядаються семантико-словотвірні особливості похідних прикметників із суфіксом -н-, їхнє місце і роль у становленні словотвірної категорії речовинності в українській мові. Здійснено порівняльний аналіз досліджуваних лексем у діахронії.

Ключові слова: прикметники, словотвір, словотвірна категорія, словотворчий формант, продуктивність, праслов'янська мова, давньоруськоукраїнська мова, староукраїнська мова, нова українська мова.

З історичного погляду словотвірну категорію речовинності формують відносні прикметники із суфіксами **-ов-**, **-ев-**, **-н-**, **-ан-**, **-ист-**, які, будучи носіями узагальненого словотвірного значення (СЗ) ‘відносна ознака щодо речовини, матеріалу, названих мотивувальною основою’, по-різному відображають його зв’язок із матеріалом, речовиною. Це зумовлено тим, що, як результат взаємодії конструктивних компонентів похідного слова, СЗ має “складний та ієрархічно впорядкований характер” і “є, врешті-решт, відображенням різних типів предикативних зв’язків, аналогом семантичних відношень між двома уявленнями” [Кубрякова : 143]. Неоднакові семантичні стосунки твірних і похідних засвідчує досліджуваний матеріал. Аналізовані деривати виникають на основі компонента, що називає засіб-матеріал, з якого виготовляють щось; який є основним складником чого-небудь; який наявний у складі чогось у великій кількості або який використовують як допоміжний матеріал для виконання дії [Безпояско : 131; Вихованець, Городенська, Русанівський : 41], пор.: *бронзовий, залізний, глиняний виріб і глинистий ґрунт*. Аналіз дериваційних процесів із позицій семантичного синтаксису [Гинзбург; Милославский; Вихованець, Городенська, Русанівський : 152–212; Городенська : 46–54] показує, що

суфікси, які поєднуються з іменниками на позначення засобу-матеріалу, виконують транспозиційну або мутаційну функцію, заступаючи предикат: *мармурові сходи* – *сходи з мармуру* – *сходи виготовлені з мармуру*; *срібна ложка* – *ложка зі срібла* – *ложка виготовлена зі срібла*; *бавовняна тканина* – *тканина із бавовни* – *тканина виготовлена із бавовни*; *азотистий ґрунт* – *ґрунт з азотом* – *ґрунт містить азот*. Наслідком згортання предикатів-присудків є іменникове словосполучення, у якому прийменниково-відмінковий компонент, перебуваючи в залежній від іменника позиції, набуває функції атрибута. Категорійний перехід у прикметники здійснюють суфікси **-ов-**, **-ев-**, **-н-**, **-ан-**, **-ист-** (рідко **-аст-**), найпродуктивнішими з-поміж яких є **-ов-**, **-ев-**. Матеріал сучасної української мови засвідчує паралельне функціонування спільнокоренових похідних, наприклад: рідк. *мармурний столик* – *мармурові статуї* ‘з мармуру’ // *камінь мармуровий* ‘пов’яз. із мармуром’ // *мармурові хмари*, *мармурове обличчя* – якісна характеристика за подібністю (колір) (СУМ IV, 630); *хутровий одяг* – *хутряна шапка* ‘з хутра’ // *хутрова торгівля* – *хутряна сировина* ‘пов’яз. із хутром’ (СУМ XI, 178); *глинисте болото* – *глинясте ґруддя* – *глиняна земля* ‘містить глину’ // *глиняні глечики* ‘з глини’, *глинясте обличчя* ‘має колір глини’ – якісна характеристика за подібністю (СУМ II, 84–85).

Розглянуті прикметники співвідносяться з конструкціями:

‘X виготовлено з Y’ (прямий вияв ознаки), де X – іменник, що позначає об’єкт, якому приписується ознака за відношенням до Y; Y – іменник, який позначає речовину або матеріал;

‘X входить до складу Y’,

‘X містить достатньо (або багато) Y’,

‘X призначений, придатний для Y’,

‘X пов’язаний із (має стосунок до) Y’.

Три останні конструкції засвідчують розвиток системи додаткових значень, які послаблюють зв’язок із матеріалом. Вони вказують також на якість, призначення, котрі увиразнюються контекстом. Похідні, що співвідносяться із конструкціями

‘Х призначений, придатний для Y’, ‘Х пов’язаний із (має стосунок до) Y’ входять до складу словотвірної категорії речовинності лише з огляду на те, що вони містять сему ‘речовина, матеріал’.

В історії української прикметникової деривації словотвірні типи з названими суфіксами засвідчують неоднакову словотвірну здатність, активність і можливість продукувати нові похідні.

Метою статті є на різних хронологічних зрізах простежити місце і роль словотвірного типу із суфіксом **-н-** у становленні та функціонуванні словотвірної категорії речовинності.

Поява суфікса **-н-** пов’язана з процесами розвитку атрибутивності імен. Велика кількість похідних лексем, ускладнених суфіксом **-н-**, указує на ознаки предметів за відношенням до інших предметів. Статична ознака або властивість предметів (явищ), яку виражають відносні прикметники, впливає з тих відношень, що встановлюються між носієм ознаки та іншими ознаками, предметами, діями. Водночас відносний прикметник не просто передає ознаку за відношенням до чогось, а щоразу показує характер відношення в тісному зв’язку з означуванням. Аналізуючи словотвірні типи російської мови, О. Земська виділяє 1) ті, за якими виникають деривати, значення яких не залежить від контексту; 2) ті, за якими виникають деривати, значення яких конкретизується контекстом [Земская : 20]. Подібну думку розвиває І. Улуханов, розмежовуючи “контекстно-незалежні” і “контекстно-залежні” афікси [Улуханов : 105]. Дослідник указує на те, що до другого різновиду належить семантично інваріантний афікс¹ **-н-** (так само, як і **-ов-**, **-с’к-**). Наприклад, прикметники *прибережний, лісовий, гірський* і под., поєднуючись зі словами *квіти, стежка, повітря* і под., означають ‘той, що є в

¹ “Значення афіксів, яке встановлюють через вияв семантичного інваріанта різних компонентів немотивувальної частини значень слів із цим афіксом, є інваріантним (“емічним”) значенням, а ці афікси – семантично інваріантними. Значення афіксів, яке встановлюють, виділяючи тотожні компоненти немотивувальної частини значень слів із цими афіксами, є неінваріантним, а ці афікси – семантично неінваріантними. Значення афікса (інваріантного чи неінваріантного) – це явище системи мови” [Улуханов : 89].

(при) ...', а в сполучі зі словами *справи, питання* і под. – 'який відноситься до...'.

Значення інваріантних суфіксів установлюють, по-перше, шляхом "виділення" значення мотивувального слова зі значення мотивованого і, по-друге, унаслідок абстрагування семантичних компонентів, які залишилися після такого "виділення", до більш загального значення – семантичного інваріанта¹ [Улуханов : 88–89]. Так, усі можливі семантичні відношення прикметників із суфіксом **-н-** (а також із суфіксами **-ов-**, **-с'к-**) до мотивувального слова можемо узагальнити в семантичному інваріанті 'ознака, яка відноситься до того, що названо мотивувальним словом'. Семантично інваріантні афікси мають велику кількість унікальних значень, які реалізуються в контексті, а також характеризуються необмеженою можливістю появи останніх.

Історично суфікс **-н-** розвинувся з і.-с. прикметникового форманта ***-ьно-** (< ***-їно-**, який виник унаслідок поєднання архаїчного суфікса ***-по-** і кінцевого тематичного голосного іменників ***ї-основ**) [Поржезинский : 67; Vondrák : 531–533; Łoś : 24–25; Мейе : 293; Селищев : 66–67, 79–80; Вступ : 176; Савченко : 183; Коцюба : 8]. Аналіз генези суфікса **-н-** (< ***-ьпъ-** < ***-ьно-** < ***-їно-s**) засвідчує його спільнослов'янські корені [Леков : 56]. Існує припущення, що здавна новий суфікс **-н-** (< ***-ьпъ-** < ***-ьно-**) взаємодіяв із віддієслівними кореневими іменниками і лише згодом почав творити прикметники безпосередньо від дієслів, як-от: ***bol'ьпъ(jь)** (< ***bol'eti**) 'який відноситься до болю, хвороби' [Покровский : 226; Варбот : 155; Meillet : 441]. Крім того, він мав здатність поєднуватися з кінцевими елементами основ, що спричиняло появу нових формантів. Так, унаслідок взаємодії з ***ї-**основами виник суфікс **-овьн-** (кінцевий компонент ***ї-**основи перед голосним **ь** суфікса ***-ьно-** набув вигляду **-ов-)**: ***medūs** > ***medū** + **-ьно-s**; **медов-ьнъ** > **медовьнъ** // **медвь-**

¹ Семантичний інваріант – загальне значення одиниці, яке встановлене з її конкретних реалізацій у тексті. Про поняття загального (інваріантного) значення див.: Jakobson : 244–253; Курилович : 73–81; Вейнрейх : 208; Бондарко : 159–193.

ныи ‘медовий’: безмѣрик медвѣнож (1076 Изб., 529в); медвеныи соть (XI Срезн. II, 120), ме ъвеныа сладости (Там само); вода медвеноя (Там само). Починаючи з XIV ст., пам’ятки фіксують прикметник *медовыи*: оброком *медовымь* (1327–1328 Там само, 121). Подібними є форми *тьрновьныи* = *тръновьныи* = *терновьныи* (< *тьрнь* = *трънь* = *тернь*): *тьрновьнаѧ* дрѣва; у перен. зн. *тръновьныи* мыслями (XI Срезн. III, 1086); *ледовьныи* (< *ледь*): въ нощи *ледовьныѧ* (XIII Срезн. II, 14) ‘морозні’ та ін. [Див. також: Зверковская : 33–37]. Поодинокі деривати на зразок якісних прикметників *духовный*, *верховный* і под. функціонують у сучасній українській мові.

Як показує лексикографічний матеріал, у праслов’янській мові словотвірний тип відіменникових відносних похідних із суфіксом *-ьпъ-, незважаючи на помірну онимасіологічну базу (обмеженість лексико-семантичних груп іменників)¹, характеризувався помітною продуктивністю.

Підставою для конкретизації прикметникового значення є синтаксичні конструкції². Тому, зважаючи на відсутність контексту щодо прикметникових праслов’янських реконструкцій, значення ‘відносна ознака в стосунку до речовини, матеріалу, названих мотивувальною основою’ можемо встановити, передбачаючи потенційну стилістично немарковану сполучуваність.

¹ Досліджуючи пам’ятки старослов’янської мови, М. Трубецької констатував відсутність відносних прикметників із суфіксом -ьн-, утворених від топонімічних назв, іменників – власних імен, назв істот, осіб за національністю, соціальним статусом [Trubetzkoy : 182].

² Пор.: “прикметникам з одним і тим же суфіксом можуть бути властиві різні значення (пор., значення відносного прикметника *мід-н-ий* у словосполученнях: а) *мідний самовар*, б) *мідний сплав*, в) *мідний рудник*). В основі цих словосполучень лежать різні глибинні синтаксичні конструкції, а саме: а) самовар виготовлено з *міді* (вказівка на матеріал); б) *мідь* входить до складу сплаву (вказівка на частину цілого); в) на руднику добувають *мідь* (вказівка на об’єкт дії). Таким чином, у наведених прикладах засвідчені три різні значення прикметникової відносності, які випливають не з функції відповідного прикметникового суфікса, а з того синтаксичного значення, в якому відповідний іменник вживається у мотивуючій синтаксичній конструкції” [Грищенко : 119–120].

Таке значення фіксується в тлумачних словниках як типове для прикметника в стилістично нейтральних конструкціях: *Ячний, прикм., -а, -е*. Одержаний із зерен ячменю, виготовлений із продуктів їхньої обробки: *Ячні крупи. Ячне борошно. Ячний хліб* (УСУМ, 847).

Праслов'янські реконструкції на **-ьпъ-*, які можна розглядати як такі, що, крім загальної семантики 'який пов'язаний із ...; має стосунок до ...; властивий ...; призначений для ...', мають здатність виражати ознаку за відношенням до речовини-матеріалу ('виготовлений із ...'), становлять виразну групу. Її формують насамперед підгрупи прикметників, що мотивовані іменниками-назвами а) речовин, матеріалів, мінералів, гірських порід: **brъpъnъ* (< від основи **brъn-*; див. **brъna*, **brъno*, **brъnъje* 'болото, бруд') 'із глини (створений); глиняний' (ст.-сл. *БРЪННЪ*, *-ѣи*) (ЕССЯ III, 70–71); **čerъpъnъ* (*-na*, *-no*) (< **čerъpъ*) 'із випаленої глини', а також 'який пов'яз. із черепками' (SP II, 161); **dervъnъ(jь)* (< **dervo*) 'те саме', а також 'який росте на дереві' (ст.-сл. *ДРЪВЪНЪ*) (ЕССЯ IV, 213–214); **drъvъnъ(jь)* (< **drъvo*) 'із дерева; дерев'яний' (V, 143–144); **glinъnъ(jь)* (< **glina*) 'із глини; глиняний' (ст.-сл. *ГЛИННЪ*) (VI, 127) (пор. паралельне утворення із суф. **-ьskъ* **glinъskъjь* (< **glina*) (Там само), яке збереглося в ст.-укр. *Глинський, Глинский, Глинскій* (1433 ССУМ I, 243)); **gnoъjъnъ(jь)* (< **gnoъjъ* 'гній') 'гнійний; угноєний, містить багато гною (про землю); пов'яз. із гноєм' (ЕССЯ VI, 180); **katepъnъ(jь)* (також **katěpъ(jь)*) (< від основи **katep-*) 'кам'яний' (незважаючи на функційну тотожність, це різні словотвірні типи: більш новий і продуктивний тип – похідне утворення від основи *katep-* із суф. *-ьпъ* (ст.-сл. *КАМЕННЪ*; д.р.укр. *каменьный* 'кам'янистий' (XI Срезн. I, 1186), укр. *ка́менний, -а, -е* (Гр. II, 212), *ка́мінний* (213), *Ка́мінний* – назва потоку в басейні Дністра (СГУ, 233); більш давній тип – прикметник **katěpъ* – похідне утворення від основи **katep-* (див. **katu*) з подовженням голосного *е > ѣ* (ст.-сл. *КАМѢНЪ*, д.р.укр. *каменьи, камлныи*, ст.-укр. *Каменос*

ср. р., назва села (1431 ССУМ I, 468), укр. *кам'яний*) (ЕССЯ IX, 135–136); **крепеньнь* (< **kremy* / **kremene*) ‘із кремнію’ (XII, 117); **мудльнь*(*ь*) (< **mydlo*) ‘із милом; який піниться’ (XXI, 30) – тут розвивається додаткова якісна семантика; б) продуктів харчування (**аьсьнь* (< **aьse*, зменш. форма із суф. **-сье** (також **аько*, із **-к**-суфіксальним) < **aje*) ‘із яєць’ (ЕССЯ I, 64); **ложнь*(*ь*) (< **loьь*) ‘із сала’, пор. болг. *лоѣн*, макед. *лоен*, *ложна* ‘зроблений із сала’, польськ. *łoьny* ‘який містить багато жиру, товстий’, рос. діал. *лоьнный* ‘який відноситься до лою’ (XV, 262–263); **мѣсьнь*(*ь*) (< **mѣso*) ‘м’ясний; із м’яса’ (XIX, 15); **трѣсьнь*(*ь*) (< від основи **trѣka*) ‘із борошна’ (XX, 121–122); в) предметів (**гвоздьнь*(*ь*) (< **gvozдь* / **gvozдь*) ‘із залізних цвяхів’ (ЕССЯ VII, 186–187); **лоскутьнь*(*ь*) (< **loskutь*) ‘із клаптиків’, пор. рос. *лоскутный*, *-ая*, *-ое* (XVI, 87) та ін.

Деривати, мотивовані іменниками-флоронімами, найімовірніше виражають ознаку ‘той, що пов’язаний із ...; має стосунок до ...’. Дуже умовно, ураховуючи пізніші фіксації в контексті, можемо розглядати їх як такі, що містять сему ‘матеріал’. Наприклад, утворення від назв трав’янистих рослин: **ѣсьнь*(*ь*) (< **ѣс-* (**ѣk-*)) ‘ячмінний’ (ст.-сл. **ѣчьнь**) (ЕССЯ VI, 64); **ѣсьтепеньнь* (< основа **ѣсьтеп-* (**ѣсьту* ‘ячмін’)) ‘ячмінний’, а також утворення архаїчного типу – безафіксна іменна основа **ѣсьтепъ* (ЕССЯ VI, 64); **хьмельнь*(*ь*) (< **хьмельъ* ‘хміль’) ‘містить хміль; із хмелю; хмільний, п’яний – якісне значення’ (ст.-сл. **хьмѣльнь**) (VIII, 145); **копорьнь*(*ь*) (< основа **копор-*; **копорѣ* ‘конопля’) (X, 193); **лѣтьнь* (< **лѣтѣ* ‘сочевиця’) ‘сочевичний’ (ст.-сл. **лѣштьнь**) (XV, 65); **лориснь*(*ь*) (< **лорихъ* ‘лопух’) (XVI, 76), в українській мові фіксується гідронім *Лопушиний*, *-ого*, *Лопушина*, *-и* ж. р. (СГУ, 326–327); **лицьнь*(*ь*) (< **ликъ* ‘цибуля’), пор. рос. *лучной*, *лучный* (XVI, 165); **льнь*(*ь*) (< **льнь* ‘льон’) (XVII, 91); **мѣтьнь* (< **mѣta* ‘м’ята’) (XIX, 22); **търкъвьнь* (< від основи **търкъв-*, **търхъв-* ‘морква’) (XX, 247) та ін.; спорадичні похідні від назв кущів (і плодів): **малинь*(*ь*) (< **malina* ‘малина’) (XVII, 164), у ст.-рос. мові прикметник *малинный* (*молиный*) фіксується із

якісною семантикою 'кольору ягід малини' (1607 СлРЯ 9, 14); **moždževělnъ(jь)* (< **moždževěľ* 'ялівець'), пор. ст.-рос. *можжевелъный* (можжевелъный), *межжевелъный* 'який пов'яз. з ялівцем (кущем, деревцями чи плодами)' (ЭССЯ XX, 109); дерев: **ablonъ(jь)* / **abolnъ(jь)* (< **ablonъ* 'яблуня') (I, 43–44), **dobъ(nъ(jь))* (< **dobъ* 'дуб') – хронологічну давність прикметника **dobъ(nъ)* засвідчують топоніми на зразок нім. *Deuben* (1197 р. – *Duben*) (V, 98), **grušъ(nъ(jь))* (< **gruša* 'груша'), пор. рос. діал. *грушный, -ая, -о* (VII, 157); грибів, частин рослин (квітів, плодів тощо): **ablъčъ(nъ(jь))* (< **ablъko* 'яблуко') (I, 44), **agodъ(nъ(jь))* (< **agoda* 'ягода') (I, 61), **květъ(nъ(jь))* (< **květъ* 'квітка') 'пов'яз. з квітами', а також 'у квітах' – якісна ознака (ст.-сл. *цвѣтъный*) (XII, 165), **gribъ(nъ(jь))* (< **gribъ* 'гриб') 'пов'яз. із грибами; власитивий грибам; приготовлений із грибів' (VII, 128) та ін.

Розглянутий праслов'янський матеріал дозволяє констатувати виразну асиметрію мовного знака на словотвірному рівні. Засвідчена дериваційна синонімія спричинена, очевидно, однофункційністю суфіксів *-ьнь-* і *-ѣнь-* (*-ань-*), використання яких не мотивувалося семантикою чи структурою твірного, пор.: **dobъ(nъ(jь))* // **době(nъ(jь))* (< **dobъ* 'дуб') 'із дуба' (ЭССЯ V, 98; SP IV, 172–173); **čerъ(nъ(jь))* (*-на, -но*) // **čerpě(nъ(jь))* (< **čerъ*) 'із випаленої глини; череп'яний' (SP II, 161; SP II, 158; ЭССЯ IV, 71); **glinъ(nъ(jь))* // **glině(nъ(jь))* (< **glina* 'глина') 'із глини' (ЭССЯ VI, 127; 126); **gvozďъ(nъ(jь))* // **gvozdě(nъ(jь))* (< **gvozďъ* / **gvozdъ*) 'залізний' (VII, 184; 186–187); **konopъ(nъ(jь))* // **konopja(nъ(jь))* (< **konop-*; **konopja*) 'із коноплі' (ЭССЯ X, 193); **koževъ(nъ(jь))* (< **koževъ* або **koža* 'шкіра') // **kožanъ(jь)* (< **koža*) 'зі шкіри' (XII, 38–39; 37); **lъnъ(nъ(jь))* // **lъně(nъ(jь))* (< **lъnъ* 'льон') 'із льону' (XVII, 82–83; 91); **ledъ(nъ(jь))* // **ledě(nъ(jь))* (< **ledъ*) 'складається, зроблений із льоду' (XIV, 94–95; 84–85); **lyčъ(nъ(jь))* // **lyčanъ(jь)* (< **lyko* 'лико') 'із лика' (XVII, 16–17; 21–22); **lojъ(nъ(jь))* // **lojě(nъ(jь))* (< **lojъ* 'лій, жир') 'із сала' (XV, 262–263; XIII, 258); **masъ(nъ(jь))* // **maslē(nъ(jь))* (< **maslo*) 'із масла; який містить масло' (XVII, 225–226), **męsъ(nъ(jь))* // **męsě(nъ(jь))* (< **męso* 'м'ясо') 'із м'яса' (XIX, 15; 6).

Писемні матеріали, які відображають прикмети мови XI–XIII ст., фіксують утворення із суфіксом **-ьн-** від давніх основ на ***-п-** (**пѣть хлѣбъ** *пѣчьменьнь*; пор. також: *пѣчьнѣньи*, *пѣчьньи* (< *пѣчьмы* = *пѣчьмень*; род. в. *пѣчьмене* ‘ячмін’)) ‘ячмінний’ (XI Срезн. III, 1675–1676); *пѣчноу* водоу (XII ЖФСт, 339), *камѣнь* помостѣ (XI Срезн. I, 1185); цркы *каменная* (< *камень*; *камы*; род. *камене*) (1377 ЛЛ, 97); на ***-ѧ** (*водьньи* источникъ (XI Срезн. I, 279), *сльзьньи* потоки (1096 Срезн. III, 1340); на ***-й** (въ стльпѣ *сопьньи*; *камень сопьньи* (XI Срезн. III, 463); *мѣдьньи* = *мѣдѣньи*, *мѣденыи*: *мѣдѣноу* дьштицѣ (1073 Срезн. II, 239), пор. також *мѣдѣнь* съсоудъ (1096 Там само); на ***-ѣ**: *крѣвьньи* строуѣми (1096 Срезн. I, 1340); акы каплѣ *крѣвьньи* (1119 Там само); на ***-ѡ**: *златьна* земля (XIII Срезн. I, 984), аще *сѣвоцньи* поуѣди исказить (1229 Там само, 309) = *воцѧньи* (1136 Там само).

Більшість дериватів виражають ознаку предмета за походженням (‘виготовлений із...’) щодо а) речовини, матеріалу: *бѣрьньи*, *берньи*, *берньи*, *берньи*, *бреньи* (XI Срезн. I, 212) ‘глиняний; брудний – якісна ознака’; *глиньи*: кадилницю *глиноу* (XI–XIII/XIV ГА, 516), *гнои* ‘містить гній; має гнійні виразки’ (XI Срезн. I, 525), *каменьньи* (XI Там само, 1186), *столпома мраморньи* (Там само, 116), *крѣхти сребрьньи* (Там само, 325), *гвозди желѣзньи* (XII ПВЛ, 18), *стльпѣ огонь* (XIII ЖФП, 118), въ *кожньи* ризи *ѡблещисѣ* (1284 СДРЯ IV, 235); б) рідин: *млѣчьньи* (*млѣко* = *млеко*) – сокъ *млѣчьньи* (XI Срезн. II, 154); в) рослин: *пѣчноу* водоу (XII ЖФСт, 339), *конопьньи* (XI Срезн. I, 1270), *лѣчьньи* (< *лѣча* ‘сочевиця’) = *лѣщньи* (< *лѣща* ‘сочевиця’), пор. сок *лѣчень* (XIII Срезн. II, 100), сокъ *лѣщень* (XIV Там само), *масльньи* (*масло* *ελαίον oleum* ‘масло дерев’яне; оливкове’) – сокъ *масльнь* (XIII Срезн. II, 114). Пор.: часова семантика – *масльниѣ* недѣля ‘неділя масляна або сиропусна, коли дозволяють їсти сир і масло’: поставлень бысть недѣль *масленоѣ* в четвергъ (XII Там само); форма *мѣсляна* ж.р. (Гр. II, 408) збереглася в українській мові, а також прикмет-

ник *масляний* ‘із масла; зроблений на маслі; жирний, масний’ (СУМ IV, 640). Прикметник *п’ясочный* виражає ознаку предмета за складом, вмістом у ньому необхідної (або великої) кількості речовини: *п’ясочноу* землю (XI–XIII/XIV ГА, 479).

У пам’ятках трапляються також похідні, які, будучи носіями відносної ознаки предмета за його зв’язком із речовиною (матеріалом), не співвідносяться із конструкціями ‘виготовлений із ...’, ‘містить ...’. Визначальним для них є контекст ‘пов’язаний із ... (має стосунок до ...)’, наприклад: *гвоздныи* (< *гвоздь*, *гвоздь*) (XIV СлРЯ 4, 14), *яко женчюжнага* зерна (XIV ЛК, 532), на камені *самфирн’я* (XI–XIII/XIV ГА, 98), точила *винная* и *масляная* (XII ПВЛ, 7), съ *хроустальными* (...) разнизани (XII Усп., 69), *масличныи* (< *маслица* ‘олива, маслина’) – новорасли *масличныя* (в ін. списку *маслиньнии*, *маслении*) (XI Срезн. II, 113), *хмельныи* (1264–1265 Срезн. III, 1377), *цв’ятыныи* (1096 Там само, 1438).

Як бачимо, зафіксовані відіменникові відносні прикметники із суфіксом *-ьн-* (< **-ьпъ(jь)*) є носіями різних значень прикметникової відносності. Пор., наприклад, значення відносного прикметника *ячньныи* ‘ячмінний’ (1144 Срезн. III, 1676) у контекстах: а) *земля* (...) *ячнаа* (XI–XIII/XIV ГА, 454) і б) *ячноу* водоу (XII ЖФСт, 339). Ці сполуки виникли на основі таких синтаксичних конструкцій, як: а) на землі ріс *ячмінь* (вказівка на суб’єкт дії); б) вода зроблена із *ячменю* (вказівка на матеріал). Таким чином, досліджуваний давньоруськоукраїнський матеріал також виразно засвідчує, що значення ‘пов’язаний із названим твірною основою’ і ‘виготовлений із названого твірною основою’ випливають із того значення, в якому відповідний іменник уживається у вихідній синтаксичній конструкції.

Писемні давньоруськоукраїнські джерела відображають тенденцію до послаблення первинної спеціалізації прикметників, які є виразниками відносної семантики. Так, зафіксовано випадки, коли відносні прикметники на *-ьн-* набувають ознак якісних. Наприклад: *глиньноу* сьсоудоу (1280 СДРЯ II, 329) ‘виготовлений із глини’ – да почто годимъ *глиньномуу* семоу т’блоу (XII–

ХІІІ Там само) ‘неміцний, кволий, недовговічний’; *вѣтвикъ желѣзно* (ХІІ/ХІІІ СДРЯ ІІІ, 242–243) ‘виготовлений із заліза’ – *шія желѣзная* твоя (ХІІ ПВЛ, 72) ‘міцний’; *женчюжнаѧ* зерна (ХІV ЛК, 532) ‘перли’ – *жемчюжну* душу (ХІІ СП, 41) ‘дорогоцінний’; *стѣльпъ огоньъ* (ХІІІ ЖФП, 118) ‘вогняний’ – *силу огоньную* (ХІІ ПВЛ, 79) ‘потужний’ та ін. Поява вторинних якісно-оцінних значень зумовлена переважно внутрішньою семантикою мотивувальних лексем. Наприклад: *квасъ житныи* (ХІІ СДРЯ ІІІ, 268) ‘із жита’, але: *корѣмла житны* ‘життєво необхідний’ (Там само) тощо.

Еволюція суфікса **-н-** (< **-ьн-**) пов’язана також із особливостями функціонування суфіксів **-ан-** і **-ов-**. У давній русько-українській мові наявність співвідносних форм на **-ань-** і **-ьнь-** (zareєстровано 32 словотвірні дублети) є помітним явищем. Регулярним є паралелізм утворень, що походять із давньої основи на приголосний ***-п-**: *пламѧныи* / *пламеньныи*, *камѧныи* / *каменьныи*, *времѧныи* / *временьныи*, *письмѧныи* / *письменьныи* тощо. Лише деякі з лексем, ускладнених суфіксами **-ань-** і **-ьнь-**, марковані семою ‘матеріал’.

Дублетні деривати, які співвідносяться зі значенням ‘виготовлений із ...’, ‘наповнений ...’, також засвідчують розвиток вторинної якісної семантики подібності, пор.: *вощаною* <...> печатію (СДРЯ І, 478) – *вощѧныи* поуць (Там само), на *кожзаныхъ* харотитѧхъ (1296 СДРЯ ІV, 234) – *кожзныѧ* ризы (1284 СДРЯ ІV, 235); *ѡдрѣ желѣзень* (ХІ–ХІІІ/ХІV ГА, 127) – гвозди *желѣзныи* (ХІІ ПВЛ, 18); *столпъ мраморянь* (ХІІ ПВЛ, 17) – *столпома мраморныма* (ХІ–ХІІІ/ХІV ГА, 116); *столпъ огоньъ* (ХІІ ПВЛ, 40) – *стѣльпъ огоньъ* (ХІІ Усп., 118); *моей сребреней сѣдинѣ* (СПІ, 39) – *крѣхти сребрьнии* (ХІ–ХІІІ/ХІV ГА, 325) та ін.

Із кінця ХVІ ст. для творення прикметників на позначення матеріалів і речовин в українській мові активізуються суфікси **-ов-**, **-ев-**. Помітно домінує суфікс **-ов-** у творенні прикметників від багатоскладових іменникових основ іншомовного походження – назв речовин, тканин, гатунків шкіри тощо, наприклад: *водокъ карбунколовой* и *алкermесовой* (1646 Тим. І, 30), *полица*

алтабасовая (1596 АЮЗР I, 264), жупанъ <...> *атласовый* (1649 Т. I 1, 41), каптанъ *бархановый* (XVII Тим. I, 43) і под.

Водночас пам'ятки староукраїнської мови фіксують словотвірні дублети на зразок *злоголавній* = *злоголавный* = *злоголавовый* 'парчевий, глазетовий': кунтушъ *злоголавній* (XVIII Тим. I, 324), *злоголавный* шнуръ (XVIII Там само, 336), перла <...> *злоголавовыи* (1529 АЮЗР I, 76); *мѣдний* = *мѣдяный* 'з міді': казанъ <...> *мѣдній* (XVIII Тим. I, 101), грата *мѣдяная* (XVIII Там само, 443), муръ *мѣдяный* (1621 Там само) та ін. Як показує матеріал, у староукраїнській мові суфіксальна синонімія **-н-**, **-ан-**, **-ов-**, **-ев-** не супроводжувалася чітким семантико-словотвірним розмежуванням, що й зумовило появу паралельних утворень.

Обстежені писемні джерела XVI–XVIII ст. відображають середню продуктивність суфікса **-н-** (< **-ьн-** < ***-ьпъ-** >) при творенні прикметників на позначення ознаки за матеріалом, оскільки в цій позиції він поступається суфіксам **-ов-**, **-ев-** і **-ан-**. Продовжують функціонувати лексеми, успадковані з давньоруськоукраїнської мови: сочиники *зелизные* побраль (1566 Тим. I, 319) 'залізний', *млечный* (XVIII Слав.-Кор., 468). Прикметник *водный*, *водні*, *водьный*, *вѣдний*, маючи розгалужену систему значень ('який стосується води як рідини', 'який пов'язаний із водою (у складі ботанічних та медичних термінів)', 'який призначений для зберігання води'), уживається також у контекстах *водна* **м** мгла (1618 СУМ 16–п.п. 17 4, 153) 'насичена водою', потоки *водными* (поч. XVI ст. Там само), *водная* пѣна (к. XVI ст. Там само) 'яка складається з маси води, містить воду'. Пор.: *водною* жажею (XII ПВЛ, 94).

Група прикметників із речовинною семантикою, яка конкретизується контекстом як 'виготовлений із ...', 'містить ...', у староукраїнській мові поповнилася новими лексемами. За семантикою твірних основ такі похідні можна поділити на підгрупи: 1) ті, що виражають відношення до матеріалів, речовин, тканин: шапка *аксами(т)ная* (XVI АЖМУ, 108), ярма(к) *сермя(ж)ны(и)* (Там само, 76), кубокъ *фрустальный* (1509 АЮЗР II, 124) 'кришталевий', куля *оловная* (1642 Сл., 78), *блаватные* аппараты (1671 Тим.

I, 55) ‘із блакитного шовку’, ножь *булатный* (< *булат* ‘візерунчата сталь’) (XVIII Там само, 73), *мосенжный*: компась *мосенжный* (XVIII Там само, 436) = *мосяжный*: кубокъ *мосяжный* злотистый (1627 Там само, 436) (пол. *mosięzny*) ‘мідний’, келтѣх <...> в пудлѣ *бархатном* замикающійся (XVIII Т. I 1, 60), мазниц *дегтярних* две (XVIII Там само, 687), свечъ *салнихъ* (XVIII ДДГ, 92), *салѣтрный* (< *салѣтра*) (XVIII Слав.-Кор., 503), клубокъ *суконни* (XVIII ДНМ, 133), *цегельный* (XIX Б.-Н., 381) та ін.; 2) ті, що виражають відношення до представників флори і фауни: чара *аспидна*, серебромъ обложена (1509 АЮЗР II, 124), *мурожный* ‘який містить густу молоду траву, мураву’: *мурожная* сѣножать (1633 Там само, 92), *жи(т)ное* муки (XVII ДМВН, 36), *пиѣничный* хлѣбъ (XVIII Слав.-Кор., 498), купилемъ пушку за 2 р. *черепающую* (XVIII Тим. II, 479) ‘черепаховий’ та ін.

Зберігаючи зв’язок із твірною основою, утворення на **-н-** часто виражають узагальнену ознаку ‘пов’язаний із ...’, ‘призначений для ...’, як-от: древо *бумажное* (1642 Сл., 210), *гречну* соломаху (XVII–XVIII Інт., 202), *мѣдный* кузнецъ (XVIII Слав.-Кор., 469), канак *алмазній* реестръ (XVIII Т. I 1, 19), котель *горюлочный* (Там само, 182) (= капризна *горѣльчаная* (1589 АЮЗР II, 186; чарокъ *горѣльчанихъ* (XVIII Тим. I, 185)).

Лексико-словотвірний тип прикметників із суфіксом **-н-** на означення матеріального походження предмета є численним у сучасній українській мові: *булатний* (Гр. I, 109), *гнійний* (294), *живичний* (< *живиця* ‘смола’) (481), *кремінний* (II, 302), *льонний*, *лянний* (385, 392), *яблушний* (Гр. IV, 534), *мятний*, *м’ятний* (Б.-Н., 233; Гр. II, 459), *ячмінний* = *яшиний* = *ячний* (< *ячміль*) – пор. *ячмінний* колос; *ячмінне* зернятко і пироги *яшині*; має п’ять хлібів *яшиних* (Гр. IV, 546), *залізний*, *живичний*, *кремінний*, *бабітний*, *ефірний*, *каніфольний* (ІСУМ) тощо.

За семантикою твірних основ похідні цієї групи формують три підгрупи: 1) прикметники, які виражають відносну ознаку щодо мінералів: *аквамаринний*, *ізумрудний*, *рубінний*, *сапфірний*, *янтарний* (ІСУМ); 2) прикметники, які виражають відносну

ознаку щодо речовин, продуктів харчування: *целулоїдний, м'ясний, сирний* (СУМ); 3) прикметники, які виражають відносну ознаку щодо матеріалів і тканин: *гардинний, мадаполамний, парусинний, фланельний* (СУМ); 3) прикметники, які виражають відносну ознаку щодо представників флори і фауни: *грибний, мандаринний, рибний, тюльпанний, ячмінний* (СУМ).

У семантиці прикметників першої підгрупи часто контамінуються ознака предмета за відношенням до матеріалу і значення кольору, пор.: *Немов оживають снопи... Зерном, як **янтаре** намісто, В росистому мареві піль* (А. Малишко) // *Липа засівала узгір'я **янтари**м листом*, куці ліщини палали полум'ям (С. Чорнобривець).

Дослідження показує, що в українській мові, крім значення походження за матеріалом (*лимонний сік, м'ясні страви*), аналізовані похідні співвідносяться із конструкцією 'пов'язаний із ...' (*лимонний запах, м'ясний запах*); позначають належність до виду, породи (*лимонні дерева, м'ясний [беконний] тип свиней*); указують на ознаку за походженням (*лимонна кислота*), за призначенням (*м'ясна промисловість, м'ясна крамниця*); розвивають якісні характеристики за подібністю (*лимонний колір*); субсантивуються (*Прошу закуштувати: от **м'ясе**, а от рибне* (І. Нечуй-Левицький)) (СУМ IV, 486, 839).

Засвідчуються прикметники із суфіксом **-н-** також у термінологічному вживанні, зокрема, у назвах сортів рослин на зразок *ранет бергамотний* (< *бергамот* 'сорт гібридного дерева – груші') (СУМ I, 158).

Майже не утворюються в сучасній українській мові десубсантиви із суфіксом **-н-** від односкладових основ іменників чоловічого роду, тому давньоруськоукраїнські форми на зразок *воцьньни, дубньни, рожньни* і под. співвідносяться із дериватами на **-ов-**: *восковий, дубовий, роговий*.

Такі словотвірні дублети, як *ватний – ватяний, водний – водяний, мідний – мідяний, бабітний – бабітовий, бальзамний – бальзамовий* свідчать про те, що для української мови досі властиве давнє змішування синонімічних суфіксів у розряді аналізо-

ваних дериватів¹. Паралельні утворення вживаються як рівнозначні і найчастіше означають ‘той, що пов’язаний із ...’, ‘той, що виготовлений із ...’.

Діалектний матеріал показує невисоку продуктивність суфікса **-н-** при творенні прикметників цього словотвірного типу, наприклад: *деревні* ‘дерев’яний’ (СлПГ, 65), *портені*, *портни*, *портяни* ‘зроблений із порту – лляних чи конопляних ниток домашнього виробу’ (Там само, 168), *см’іл’на* сосна ‘смоляниста сосна; яка містить багато смоли’ (Ник. мат., 94), *галімінний* ‘алюмінієвий’ (СБГ I, 158), *клічний* ‘зроблений із клоччя’ (Там само, 358), *силошиний* ‘силовий’ (СБГ II, 213), *жизнічний* (Мат. БГ II, 55), *залізниці*, *кам’яниці*, *(меди)ні* рік – якісна ознака ‘рік, коли багато меду’, *жари́ниці* (Гладк. ГСН, 132), *жач’м’інни*, *’яшини* (Гладк. ГСБ, 121), *жиз’на* мука́, *жиз’н’а* мука, *жиз’н’а* мука́ (Stud., 61) та ін.

Отже, маємо підстави констатувати, що упродовж усього історичного періоду розвитку української мови суфікс **-н-** у функції творення дериватів із матеріально-речовинною семантикою зберігає середню продуктивність. Визначальною рисою аналізованих відіменникових похідних є різнопланові структурно-семантичні характеристики, що, очевидно, зумовило їхнє активне співіснування зі словотвірними дублетами на **-ан-** і **-ов-**. Починаючи від найдавніших часів, паралельні однокореневі відсубстантивні прикметники функціонують на всіх хронологічних зрізах. Щоправда, у сучасній українській мові прикметники на **-н-** ще активніше, ніж у попередні періоди, розвивають якісну семантику, а це сприяє зростанню продуктивності словотвірного типу відносних прикметників на **-ов-/єв-**.

Умовні скорочення назв джерел

АЖМУ – Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1583 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией по разбору древних актов. – К., 1859–1914. – Ч. 1–8.

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966.

¹ Про словотвірну синонімію див.: Вербовська; Зверковская : 224–237; Івасишина.

ГА – Книги временных и образных Георгия мниха // *Истрин В. И.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1.

Гр. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець. – К., 1993.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. акт. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К., 1981.

ДНМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К., 1976.

ЖФП – Житиє ... ѿвдосиа. игумена печерського // Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под ред. С. И. Коткова. – М., 1971. – С. 7–135.

ЖФСт – Житиє и жизнь прѣдбѣнаго ѿца нашего. и исповѣдника ѿвдора. гоумена стѣдиискаго // Выголексинский сборник / Изд. подгот. В. Ф. Дубровина и др. – М., 1977. – С. 134–407.

Ізб. – Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Голышенко и др. – М., 1965.

Інт. – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – К., 1960.

ІСУМ – Інверсійний словник української мови. – К., 1985.

ЛК – Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2. – С. 289–715.

ЛЛ – Лаврентьевская и Троицкая летописи // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1846. – Т. 1. – С. 123–209.

Мат. БГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.

Ник. мат. – *Никончук М. В.* Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобереж. Полісся. – К., 1979.

Гладк. ГСН – *Гладкий П.* Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи // Український діалектологічний збірник. – К., 1929. – Кн. 2.

ПВЛ – Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – Спб., 1846. – Т. 1.

СБГ – *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1–2.

СГУ – Словник гідронімів України. Редакц. колегія: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – К., 1979.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10-ти т. – М., 1988–2000. – Т. 1–6.

Слав.-Кор. – *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон словено-латинський // “Лексис” Лаврентія Зизанія. “Синоніма славеноросская” / Підгот. текстів пам’яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К., 1964.

Сл. – *Славинецький Є.* Лексиконъ латинский // Лексикон латинський Є. Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973.

- СлПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974.
- СлРЯ** – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975–1989. – Вып. 1–15.
- СП** – Слово о полку Игоревім. – К., 1955.
- Срезн.** – *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : В 2 т. – К., 1977–1978. – Т. 1–2.
- СУМ** – Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. 1–11.
- СУМ 16–п.п. 17 XVII** – Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. – Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12.
- Т.** – Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1.
- Тим.** – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002–2003. – Т. 1–2.
- Усп.** – Успенский сборник XII–XIII вв. // Изд. подгот. О. А. Князевская и др.; Под. ред. С. И. Коткова. – М., 1971.
- УСУМ** – *Куньч З.Й.* Універсальний словник української мови. – Тернопіль, 2005.
- ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974–2005. – Вып. 1–31.
- SP** – Słownik Prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław ets., 1974–2001. – Т. 1–8.
- Stud.** – Studia nad dialektologią ukraińska i polską / Oprac. i przygot. do druku M. Karaś. – Kraków; Warszawa, 1975. (Prace językoznawcze; Z. 44).

1. *Безпояско О. К.* Прикметник // *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К., 1993. – С. 93–141. 2. *Бондарко А. В.* Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка. – М., 2002. 3. *Варбот Ж. Ж.* Древнерусское именное словообразование. – М., 1969. 4. *Вейнрейх У.* О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 163–249. 5. *Вербовська І. Т.* Словотвірна синонімія і словотвірна варіативність прикметників української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2001. 6. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983. 7. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966. 8. *Гинзбург Ю. Л.* Словообразование и синтаксис. – М., 1979. 9. *Городенська К. Г.* Синтаксичні засади словотвірних категорій граматичної ад'єктивації // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ, 2002. 10. *Грищенко А. П.* Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір) // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 96–140. 11. *Зверковская Н. П.* Параллельные прилагательные с суффиксами -ов- и -ьн-

(на материале памятников XI–XV вв.) // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М., 1966. – С. 224–237. 12. Зверковская Н. П. Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI–XVII вв. – М., 1986. 13. Земская Е. А. История словообразования прилагательных в русском литературном языке нового времени: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1965. 14. Ивасишина Т. А. Синонимия словотворчих афіксів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1999. 15. Коцюба Л. Д. Из истории суффиксов относительных прилагательных украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1954. 16. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М., 1981. 17. Курилович Е. Р. Заметки о значении слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3. – С. 73–81. 18. Леков И. В. Словообразовательны склонности на славянските езици. – София, 1958. 19. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951. 20. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980. 21. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. 22. Поржезинский В. К. Сравнительная грамматика славянских языков. – М., 1914. 23. Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М., 1974. 24. Селищев А. М. Старославянский язык. – М., 1952. – Ч. 2. 25. Удуганов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. – М., 2007. 26. Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kauslehre // Travaux du cercle linguistique de Prague. – 1936. – № 6. – S. 244–253. 27. Łoś J. Gramatyka polska. Słowotwórstwo. Cz. 2. – Kraków, 1925. 28. Meillet A. Études sur l'étymologie et vocabulaire du vieux slave. 2 Partie. IV. Formation des noms. – Paris, 1905. 29. Trubetzkoy N. S. Altkirchenslawische Grammatik. – Wien, 1954. 30. Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik. Bd. 1. Lautlehre und Stammbildungslehre. – Göttingen, 1924. – XVIII.

В статтє проанализированы семантико-словообразовательные особенности производных імєн прилагательных с суффиксом -н-, их роль в формировании словообразовательной категории вещественности в украинском языке. Осуществлено сравнительный анализ исследуемых единиц языка в диахронии.

Ключевые слова: имена прилагательные, словообразование, словообразовательная категория, словообразовательный формант, продуктивность, праславянский язык, древнерусскоукраинский язык, староукраинский язык, современный украинский язык.

The article examines the historical development, semantical word-formative peculiarities of derivative with suffix -n-, their importance in the formation of derivational category of material. The history and ways of the structure formation and semantics development of the adjectives are proved in the diachronic aspect.

Key words: adjectives, word-formation, word-formative category, word-formative formant, productivity, Proto Slavic, Old Russian-Ukrainian language, Old Ukrainian language, New Ukrainian language.

Ірина Арібжанова
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УТОЧНЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНЕ ПОНЯТТЯ

Стаття присвячена аналізу речень із уточненнями. Уточнення розуміється як уточнювальні відношення між предикативними частинами у структурі складного речення.

Ключові слова: уточнення, уточнювальні семантико-синтаксичні відношення, складне речення, неповне речення, недиференційований синтаксичний зв'язок.

Слово **уточнення** в лінгвістиці вживають у двох значеннях.

Перше значення пов'язане з широким розумінням уточнення, є загальноживаним, у тому числі в метамові лінгвістики, і слугує для опису таких властивостей досліджуваних об'єктів, як здатність реалізувати якусь додаткову інформативну характеристику. Так, функціональні особливості, наприклад, другорядних членів або вставлених речень, вказівних (співвідносних) слів у складнопідрядних реченнях або постпозитивних предикативних частин у безсполучникових складних реченнях прийнято розкривати за допомогою понять “змістове уточнення”, “уточнення предметного змісту”, “уточнення зв'язку” (“уточнює зв'язок”), “уточнення висловленого” (“уточнює висловлене”) [див.: Селіванова : 134; Кадомцева : 231; Грищенко : 310; Вихованець : 351].

О. Пешковський використав уточнення, аналізуючи одну з характерних особливостей (загальних умов) відокремлення другорядних членів речення. На думку вченого, воно полягає у “взаємному відношенні двох членів як <...> часткового до загального” [Пешковский : 416]). “Смислове навантаження”, зокрема “уточнювальний характер одного члена речення щодо іншого” подають серед загальних умов відокремлення і в пізніших, у тому числі в сучасних, граматиках [див., наприклад: Кулик : 143; Козачук : 356; Сучасна, 2005 : 134].

Друге, термінологічне, значення – поняття уточнення як певного синтаксичного явища – відоме з середини ХХ століття.

З самого початку це поняття віднесли до окремого підвиду відокремлення, отже, змінили вектор розуміння уточнення як власливості (умови) відокремлення на вектор потрактування уточнення як підтипу відокремлення. Зокрема М. Шанський, упродовжуючи в лінгвістику поняття уточнювального компонента речення, дає таке його визначення: “Уточнення як пояснювальні члени виступають у реченні <...> завжди у вигляді відокремленого члена, як правило – після того члена, який вони пояснюють або визначають, і можуть бути при будь-якому члені речення” [Шанський : 92].

За досить короткий час, протягом якого досліджувалися структури з уточнювальною семантикою, граматики отримала надзвичайно суперечливу загальну картину поняття про уточнення.

Після М. Шанського поняття уточнення найчастіше пов’язують із підтипом відокремлення в структурі простого ускладненого речення, за яким і “закріпилися” терміни, що номінально відповідають позначуваному поняттю: “уточнення” [Шанський : 87], “відокремлені уточнюючі члени речення” [Кулик : 162], “пояснювальні відокремлені звороти” [Русская : 181] чи “пояснювально-уточнюючі звороти” [Слинько : 363] (порівняймо: термін “опосередковані компоненти”, що враховує “особливості опосередкованого синтаксичного зв’язку” [Вихованець : 26–27; Загнітко : 238] тощо.

В україністиці про усталеність такого трактування свідчать описові граматики для вишів [Кулик : 162–165; Слинько : 363–375; Загнітко : 238–245; Мойсієнко, 2010 : 262–264], як і тлумачення поняття “уточнювальні члени речення”, заявлене в авторитетному науковому виданні “Українська мова: Енциклопедія” [див.: Плющ : 754, 78–79]. Так, “за смисловою (функціональною) ознакою” уточнювальні члени речення протиставляються в межах відокремлення напівпредикативним членам [Плющ : 78]. На відміну від останніх, “пояснювальні (уточнювальні) відокремлені члени не передають другоряднопредикативних [= *напівпредикативних*. – І. А.] значень”, слугують для “пояснення, конк-

ретизації” слів, займають “позицію члена речення”, [Плющ : 79, 78], однойменну з позицією конкретизованого слова, оскільки на відокремлені уточнення “переноситься синтаксична функція уточнюваного слова” [Кулик : 163], що виявляється в здатності відповідати “не просто на питання *коли? де? що?* і т. ін., а на питання *а коли саме? а де саме? а який саме? а що саме?* і под.” [Мойсієнко, 2006 : 72]. Наприклад: *Література, в тому числі й критика, має сьогодні жити з іще більшою творчою напругою* (О. Гончар); *Саме у нашій, дружній, сім’ї ти був посправжньому щасливий* (Б. Олійник); *А далі, на виднокрузі, простяглися гори* (М. Коцюбинський) [приклади з праць: Мойсієнко, 2010 : 264; Загнітко : 244; Кулик : 162].

Однак поняття уточнення не обмежують лише відокремленими компонентами без напівпредикативної функції.

Уточнювальні відношення розглядають також у реченні з однорідними компонентами. Вони встановлюються за умови наявності узагальнювального слова, значення якого конкретизують однорідні слова: “Граматично однорідні члени є уточнювальними словами у відношенні до узагальнювального слова <...>” [Розенталь : 155]. Так само, як власне відокремлені уточнення, однорідні уточнення кваліфікують як однофункціональні з уточнюваним (узагальнювальним) словом компоненти (“виконують однакову з ним синтаксичну функцію” [Розенталь : 156]). Функціональні їх спроможності деталізують у поняттях “уточнювальних підметів, присудків, додатків, означень та обставин” [Сучасна, 1997 : 278]: *І підходять усі по черзі: то дівчина жива, то хлопець стрункий, то велетень гордий...* (Дніпрова Чайка); *Іван коло худоби порасться: скотові й вівцям підкладає в ясла просяної або гречаної соломи, двічі на день до водопою гонить, сам вичищає двічі на тиждень загороду* (Панас Мирний); *Йшли разом до комори, розглядали та упорядковували свої подарунки: хустки, спідниці, полотно* (У. Самчук); *Папери були скрізь: і на столі, і на полицях* (М. Коцюбинський) [приклади з праць: Сучасна, 2005 : 128; Кононенко : 698; Мойсієнко, 2010 : 264; Волох : 258].

Уточнювальні відношення вбачають і в структурі складного речення. Зокрема в підрядному реченні, що слугує “пояснювальним компонентом” до “узагальнювальних прислівникових обставин” чи поширює відокремлено-уточнювальні конструкції, які становлять “цілі ряди”, як-от: *На галяві стає видно великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб* (Леся Українка); *У понеділок, удосвіта, як тільки благословилося на світ, прийшов з кіньми старший Єлисеїв син, також Василь* (У. Самчук) [Мойсієнко, 2006 : 75].

Уточнювальні значення (із загальною схемою “ціле – часткове” або “загальне – конкретне”) вважають характерною особливістю тих складних сполучникових речень, що до цього часу не отримали одностайної статусної кваліфікації у класифікаційній схемі поліпредикативних структур (паратаксис? гіпотаксис? синкретичний тип?). Це речення зі сполучним засобом *тобто* (чи його замісником) типу: *Хто за мою пропозицію, себто щоб змінити прізвище, прошу підняти руки* (М. Куліш); *Що ми знаємо про Івана Багряного, точніше – що ми про нього знали до останнього часу?* (Л. Череватенко) [Кадочнікова : 8–9].

Уточнювальні відношення були помічені також “на вищому ярусі синтаксичної системи” – на рівні текстових структур. Зокрема, йдеться про випадки, коли міжфразові уточнювальні відношення породжуються в текстах із “семантико-синтаксичною несамодостатністю слів і предикативних частин”: “уточнюватися може як зміст автосемантичного речення в цілому, так і окремий його компонент”, наприклад: *К вечеру из ворот монастыря вышел игумен в облачении, сопровождаемый братией. Монахи шли попарно, опустил головы в клобуках* [Захарова : 14]; або на прикладі української мови: *Чудесний ранок! Такий сонячний, прозоро-блакитний, невинно-радісний* (В. Винниченко).

Отже, як показують мовознавчі праці, поняття уточнення стосується не лише речень із відокремленнями, а охоплює значно більше мовних фактів. Як би ці факти не кваліфікували, – монопредикативні структури ускладненого типу (з тим самим відокремленням або з однорідністю) чи поліпредикативні струк-

тури (на рівні складного речення або тексту), – вони мають спільну, властиву їм однаковою мірою особливість: логіко-семантичні відношення, які існують між їхніми складниками. Власне, ті відношення, які О. Пешковський назвав відношеннями “часткового до загального”.

І все ж найповніше уточнювальні відношення досліджені у структурах із відокремленими компонентами. Різні дослідники характеризують їх як відношення конкретизації, партикуляризації, екземпліфікації, еквівалентності, ідентифікації і под. [Ашмарина : 23]. Уточнювальні відношення: специфіка їх, варіанти (типи), відмінність від інших, суміжних, явищ (наприклад, пояснення, включення і виключення), комунікативно-семантичні та когнітивні особливості тощо – стали предметом мовознавчих досліджень останніх років. Зокрема, серед семантичних підтипів відокремленого уточнення виділяють такі, як індивідуалізація, конкретизація, деталізація, концентрація, абсолютизація, доповнення, роз’яснення, ілюстрація, метафоризація, деметафоризація, ідентифікація, обґрунтування, типізація, локалізація тощо, які по-різному розподілені між трьома функціональними позиціями: актантною, атрибутивною, сирконстантною [див.: Захарова : 82–173].

Загалом пояснення уточнювальних відношень прийнято здійснювати шляхом зіставлення обсягу семантики компонентів, що входять до уточнювальної конструкції чи тексту – уточнюваного компонента (уточнюваного), який виражає вихідну інформацію, та уточнювального компонента (уточнення), що містить додаткову щодо вихідної інформацію. Зазвичай уточнення й уточнюване у смисловому плані співвідносять як часткове і загальне, як окреме і ціле, як вид і рід, як вужче поняття і ширше поняття (на відміну від пояснення, що має однаковий із пояснюваним компонентом обсяг семантики). Переважно уточнення характеризується звуженням обсягу інформації порівняно з вихідною, вираженою уточнюваним. Рідше зустрічаються випадки, коли за обсягом семантика уточнення, навпаки, – ширша від семантики уточнюваного. Порівняймо, наприклад: ...узлику,

у кінці грудня,.. і – ... у кінці грудня, узимку,.. Отже, поняття, названі уточненням і уточнюваним, хоч семантично близькі (що і робить можливим їхнє змістове зіставлення), але водночас семантично не тотожні (за теорією референції, компоненти уточнювальної структури співвідносяться з різними референтами). Часто уточнювальні відношення представлені компонентами, які не виражають родо-видових відношень у строгому сенсі. Звуження чи розширення обсягу семантики уточнення ситуативно “спрогнозовані”, залежать від конкретних позамовних реалій, що відомі носіям мови. Порівняймо: *Коли земля в холодну ніч загиблена і вітер в зорях тягне горяка, – у полі, між козацькими могилами, мій Дон Кіхот шукає вітряка* (Л. Костенко) – уточнення між козацькими могилами, що є частиною простору, позначеного уточнюваним у полі, відповідно сприймається як компонент зі звуженою семантикою; і *На заплаві, в тихім Ірпені, одишукали скарби ми на дні* (С. Крижанівський) – уточнення в тихім Ірпені сприймається як компонент з розширеною семантикою, оскільки відомо, що він позначає простір, що включає місце на заплаві. Так само, наприклад, семантично неоднотипними є уточнюване, виражене словами з метафоризованою семантикою, та уточнення, виражене словами з прямою семантикою (останнє вживається з метою розкрити переносну семантику уточнюваного, певною мірою обмежити її, а отже, сприймається як конкретніше, відповідно – вужче поняття порівняно з метафорою): *Та слъози дуба – жолуді перлисті, на землю впавши, знов дають життя* (Н. Кашук).

Провідним чинником формування уточнення називають комунікативно-прагматичний, коли за контекстних (конситуативних) потреб спілкування уточнення реалізується як актуально найвагоміший компонент речення: незважаючи на вираження додаткової інформації, у площині комунікативного членування уточнення є більш актуальною частиною повідомлення, ніж уточнюване.

Логіко-семантична спорідненість уточнення та уточнюваного позначилася на структурі, яку вони утворюють, на функції та

місці (позиції) їх у межах цієї структури. Уточнювальна конструкція є двокомпонентною: уточнення без того, що уточнюється не може існувати. Уточнення й уточнюване є однаковими, хоч нееквівалентними за змістом, функціональними компонентами, що створює паралелізм бінарної конструкції. Функція додаткового семантичного навантаження вказує на формальну факультативність, граматичну непрогнозованість уточнення та його фіксовану постпозицію щодо уточнюваного компонента.

Названі особливості структур з відокремленими уточненнями об'єднують думки різних дослідників.

Проте розбіжностей у розумінні уточнення значно більше, і стосуються вони основних, визначальних для їх характеристики особливостей. Немає єдності у визначенні синтаксичного статусу уточнення: одні дослідники вважають, що це особливе значення члена речення – додаткове навантаження (функціональний “доважок”) до основної його функції. Інші вчені стверджують, що це самостійна синтаксична функція (скажімо, прикладка, чи її підтип, чи взагалі компонент із назвою “уточнення” тощо) [див: Захарова : 26].

Так само різними є думки про формальний зв'язок уточнення з іншими компонентами уточнювальної конструкції. Спочатку основна увага дослідників була зосереджена на тому, як зв'язується уточнення з уточнюваним компонентом. Назвемо лише кілька окремих позицій: підрядний зв'язок (О. Пешковський); особливий вид зв'язку, специфіка якого виявляється в особливостях просодії та пунктуації (М. Шатух); пояснення (уточнення), яке може бути протиставлене підрядності й сурядності і яке з'являється в результаті перерозподілу зв'язків у структурі речення (Л. Чеснокова); аплікація – таке підпорядкування, при якому уточнення ніби “накладається” на уточнюване, уподібнюючись останньому в синтаксичних відношеннях із іншими членами речення (І. Распопов) тощо.

Пізніше зв'язкові можливості уточнення “розширили” за рахунок третього компонента, опорного для уточнюваного члена (опорне слово). Це вже подвійний зв'язок, з трьома лініями

зв'язаності: основною для уточнювальної конструкції = уточнюваний компонент + уточнення; базовою = опорне слово + уточнюваний компонент; опосередкованою = опорне слово для уточнюваного + уточнення. Знову ж таки подвійний зв'язок дістав різну кваліфікацію (і назву) в системі зв'язків. Російські лінгвісти називають подвійний зв'язок підтипом приєднувального. Характеризують його як слабкомаркований зв'язок (через відсутність формальних засобів, крім інтонації, зрідка – повторюваних прийменників та сполучних скріп), що має деякі спільні риси із сурядністю (паралелізм і відкритість конструкцій) і підрядністю (семантична нерівнозначність уточнення й уточнюваного, накладання уточнення на зв'язки уточнюваного), але не є їхнім синтезом [Захарова : 62–63]. В україністиці подвійний зв'язок вважають підтипом підрядного зв'язку і називають опосередкованим підрядним зв'язком: “Він характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних ним членів речення, один з яких (залежний) [= уточнення. – І. А.] підпорядкований опорному [= уточнюваному. – І. А.], з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикативним ядром [= опорний для уточнюваного компонента член. – І. А.], щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного й залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком, з другого боку” [Вихованець : 26].

Як бачимо, пошуки механізмів поєднання відокремленого уточнення з так званою матричною частиною речення здійснюються з позицій, за якими уточнення розглядається як член речення, що розташовується при іншому членові (уточнюваному), стосовно якого виражає уточнювальну семантику. Скажімо, у вже наведених раніше прикладах – *Саме у нашій, дружній, сім'ї ти був по-справжньому щасливий; А далі, на виднокрузі, простяглися гори* – виділені компоненти прийнято називати уточненнями відповідно до означення і до обставини місця, чи уточнювальним означенням і уточнювальною обставиною.

Упадає в очі функціональна неодноплановість цих понять, що закріплена термінологічно у сполучі “уточнювальний член

речення” (фактично, = уточнювальна функція + функція члена речення): функція уточнення виявляється у відношенні до уточнюваного компонента (уточнювальне означення до уточнюваного означення, уточнювальна обставина до уточнюваної обставини), а функція означення й обставини – поза цими відношеннями (означальність і обставинність уточнень і уточнюваних компонентів визначається в їхніх відношеннях і зв’язках із іншими членами, а не між собою).

Те, що однойменні члени речення знаходяться поруч, не означає, що вони є формально контактними, тобто пов’язані зв’язком. У лінгвістиці висловлюються думки, які ставлять під сумнів уходження уточнення до моделі речення з уточнюваним членом: “Ми не будемо називати уточнюючі одиниці членами речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного вживання” [Слинько : 364]. Відомі твердження, які підводять до розуміння статусу речень з уточнювальними відношеннями як складних. На думку вчених, речення з уточненнями “можна розглядати як результат злиття двох речень із повторюваними членами (з повторюваною предикативною сполукою), які в одному з речень були опущені” [Чеснокова : 78] чи: “опосередковані компоненти речення є результатом згортання окремих самостійних речень у компоненти реченнєвої структури за рахунок редукції тотожної семантики” [Загнітко : 239]), тобто речення *Саме у нашій, дружній, сім’ї ти був по-справжньому щасливий* є поєднанням двох речень: *Саме у **нашій** сім’ї ти був по-справжньому щасливий* + *Саме у **дружній** сім’ї ти був по-справжньому щасливий*.

Отже, на рівні мовних моделей уточнюваний компонент міститься в одному реченні (предикативній частині), у структурі якого виконує функцію відповідного члена, а уточнення є членом іншого речення (предикативної частини) з подібною до попереднього структурою, в межах якої виявляє свої відношення і зв’язки. На рівні реалізації моделей, у конкретному мовленні, уточнення представляє однойменний з уточнюваним компонентом член неповного речення: якщо уточнюваний компонент

свою функцію члена речення виявляє експліцитно, то відокремлене уточнення – імпліцитно. Уточнення й уточнюване є членами окремих простих речень (предикативних частин) у структурі складного речення.

Конкретизувальна семантика уточнення може мати й інший формальний вияв. Коли зміст уточнюваного співвідноситься не з одним конкретним, частковим явищем дійсності, а кількома, перед мовцем постає необхідність додаткову інформацію (уточнення) подати у формі переліку (перелічувальна інтонація сурядно поєднаних компонентів), яка слугує засобом граматичної однорідності. Отже, у структурах із однорідністю уточненням є однорідні члени (сурядний ряд), а уточнюваним – узагальнювальне слово. Уточнювальна конструкція з однорідністю залишається бінарною, лише з тією відмінністю від попередніх (з відокремленням), що позицію уточнення займає не один, а кілька функціональних компонентів, поєднаних сурядним зв'язком, порівняймо, наприклад: *...узимку, в кінці грудня...* та *...узимку, в кінці грудня і на початку січня...* У цьому разі складне речення ускладнюється однорідними предикативними частинами, отже, є типом неелементарного складного речення.

Переконливо обґрунтовує поліпредикативність структур, у яких між компонентами встановлюються уточнювальні відношення (відношення роду і виду), у статті “Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах” І. Кучеренко [Кучеренко], пізніше цього погляду дотримуються в дисертаційних дослідженнях І. Яремчук [Яремчук] та О. Лаврінець [Лаврінець].

І. Кучеренко констатує важливі для розуміння синтаксичної природи як однорідних членів й узагальнювальних слів, так і речень, у яких вони функціонують, висновки: “на основі аналізу мовних фактів встановлено, що однорідні члени не мають безпосередніх ні смислових, ні граматичних зв'язків з тими членами речення, з якими зв'язане узагальнююче слово як функціональна одиниця – член речення”; “між узагальнюючим словом і однорідними членами існують відношення роду і виду, в чому

виявляється конкретизуючий характер останніх”; “за своєю структурою таке речення, як і всяке речення з однорідними членами, є складне <...>, у якому функціональними складниками <...> є прості речення неповні (кожне з них представлене одним із однорідних членів) – ті, що виражають судження про окремі досліджувані чи просто спостережені й повідомлені факти, і те одне просте речення (як правило, повне), що виражає узагальнюючий висновок” [Кучеренко : 7, 11].

Помічено, що в реченнях, однорідні компоненти яких “пов’язуються протиставними й зіставними сполучниками, узагальнюючі слова не вживаються” [Кулик : 138]. Це спостереження дає можливість показати ще одну важливу закономірність структур із однорідністю, а саме: в уточнювальні відношення зі словом однієї предикативної частини може вступати цілісність, утворена поєднанням сурядних речень, які одне щодо одного є семантично рівноправними, наприклад: **Все зникло, наче в казці: місто, гори, поле, гай** (Леся Українка); **Хай собі Сонечко як завгодно сходить – чи по-зимньому, чи по-весняному** (П. Тичина). Такий сурядний ряд виражає відношення власне єднальні і розділові (на відміну від двочленних структур із протиставними чи зіставними відношеннями, за семантичною природою нерівноправних, тому не спроможних в єдності бути уточненнями). За умови препозиції однорідних компонентів актуалізуються узагальнювальні (висновкові) відношення: **Місто, гори, поле, гай – все зникло, наче в казці; Чи по-зимньому, чи по-весняному – як завгодно хай собі Сонечко сходить**.

Отже, можна підсумувати: уточнювальні відношення як такі можуть встановлюватися між словами (сполуками слів), функції яких визначаються в межах предикативних частин, що в єдності становлять складне речення; функціонуючи в різних предикативних частинах, формально ці слова не пов’язуються (ні безпосередньо, ні опосередковано – вони є ланками різних зв’язкових ланцюгів); уточнювальні відношення оформляються на рівні складного речення – уточнювальне речення (уточнення), яке вербально представлено одним членом речення, стосується уточнюваного

слова, щодо якого стоїть у постпозиції. За однорідності уточнення виражене рядом неповних сурядних предикативних частин, що вступають в уточнювальні відношення зі словом із узагальненою семантикою, що функціонує в повній предикативній частині.

У системі складного речення такі уточнювальні структури займають місце серед бінарних, закритих структур. Останні зустрічаються серед усіх відомих на сьогодні типів складного речення – складносурядного, складнопідрядного, з предикативним зв'язком і з недиференційованим синтаксичним зв'язком [див.: Вихованець : 279–354]. Відсутність засобів, які б чітко указували на однофункціональність (ознака сурядності) чи різнофункціональність (ознака підрядності, та й предикативності, за І. Вихованцем), дозволяє віднести розглядувані уточнювальні речення до складних із недиференційованим синтаксичним зв'язком. Формальний паралелізм (на рівні конструктивних моделей) предикативної частини з уточнюваним і предикативної частини з уточненням (те, що називають “накладанням” зв'язків), однойменність уточнюваного і уточнення на рівні членів речення зближує ці структури із сурядними, але не робить їх такими. Принаймні, можливість уходження речення-уточнення (за однорідності – речень-уточнень) у структуру речення з уточнюваним, його інтерпозиція аж ніяк не може функціонально “зрівняти” членів бінарної конструкції, тобто кваліфікувати їх як однофункціональні, сурядні речення: адже неможливість інтерпозиції, перерваності сурядних предикативних частин – одна з найважливіших диференційних формальних ознак складносурядних речень. Віднесеність відокремленого уточнення (речення, сурядного ряду речень) до уточнюваного слова зближує уточнювальну структуру зі складнопідрядним реченням із прислівно-кореляційною підрядною частиною, порівняймо, наприклад: *Там, у гаю, співає соловей* – та – *Там, де гай росте, співає соловей*. Однак у випадку підрядної кореляційності мала б зреалізуватися така диференційна ознака її, як наявність сполучного засобу підрядності – сполучного слова чи власне підрядного сполучника, значення якого збігається зі значенням слова-

корелята в головному реченні [див.: Вихованець : 315]. Оскільки ж підрядні частини в реченнях типу *Там, де гай росте, співає соловей. Тоді, коли гай затихає, починає співати соловей* усе ж мають уточнювальний відтінок (локативно-уточнювальна, темпорально-уточнювальна семантика), можна стверджувати, що уточнювальні відношення, як і інші типи семантико-синтаксичних відношень (наприклад, зіставних, протиставних, часових, причиново-наслідкових, умовно-наслідкових тощо), можуть характеризувати граматичну семантику різних за зв'язком складних речень.

Таким чином, уточнення як синтаксичне поняття – це уточнювальні відношення між предикативними частинами у структурі складного речення.

1. Ашмарина И. Л. Уточнение как член предложения в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 1999; 2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993; 3. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – Вид. друге, перероб. і доп. – К., 1989; 4. Грищенко А. П. Складнопідрядні речення // Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1972. – С. 310–343; 5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001; 6. Захарова Л. В. Обособленные второстепенные члены предложения со значением уточнения в современном русском литературном языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Армавир, 2008; 7. Кадомцева Л. О. Синтаксично ізольовані частини речення // Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1972. – С. 224–231; 8. Кадошнікова О. П. Семантика і структура поліпредикативних сполучникових конструкцій з пояснювальними відношеннями: Автореферат дис. ... канд. филол. н. – Кіровоград, 2010; 9. Козачук Г. О. Просте ускладнене речення // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2000. – С. 350–366; 10. Кононенко В. І. Узагальнювальне слово // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. та ін. – 2-ге вид., виправ. і доп. – К., 2004. – С. 697–698; 11. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – II ч.: Синтаксис. – Вид. друге, перероб. і доп. – К., 1965; 12. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 3–12; 13. Лаврінець О. Я. Спільний компонент складного речення в сучасній українській мові: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 2002; 14. Мойсієнко А. К. Відокремлені члени речення // Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Син-

таксис / А. К. Мойсієнко та ін. – К., 2010; 15. *Мойсієнко А. К.* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення. – К., 2006; 16. *Пешковський А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956; 17. *Плющ М. Я.* Відокремлені члени речення. Відокремлення // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. та ін. – 2-ге вид., виправ. і доп. – К., 2004. – С. 78–79; 18. *Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.* Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – 3-е изд., исправ. и доп. – М., 1985; 19. *Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис.* – М., 1980; 20. *Селіванова Олена.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006; 21. *Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К., 1994; 22 *Сучасна українська мова. Синтаксис: Навч. посіб. / С. П. Бевзенко та ін.* – К., 2005; 23. *Современный русский язык: Синтаксис / Под ред. проф. Е. М. Галкиной-Федорук.* – М., 1957; 24. *Чеснокова Л. Д.* Связи слов в современном русском языке. – М., 1980; 25. *Шанский Н. М.* Предложения с обособленными членами и оборотами // *Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М.* Современный русский язык: Синтаксис. – М., 1958. – С. 87–96; 26. *Яремчук И. С.* Конструкции с однородными членами и обобщающими словами в свете грамматики: Дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1985.

Стаття посвящена аналізу предложений с уточнениями. Уточнение понимается как уточнительные отношения между предикативными частями сложного предложения.

Ключевые слова: уточнение, уточнительные семанτικο-синтаксические отношения, сложное предложение, неполное предложение, недифференцированная синтаксическая связь.

The article presents analysis of sentences with clarifications. The definition of clarification is semantic-syntactic relations between clauses of complex sentence.

Key words: clarification, semantic-syntactic relations of clarification, incomplete sentence, complex sentence, non-differential syntactical connection.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Лідія Гнатюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОВНА СВІДОМІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ (ОГЛЯД НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПРАЦЬ)

У статті здійснено огляд праць німецькомовних лінгвістів (передусім німецьких та австрійських), які досліджують мовну свідомість у різних аспектах, зокрема мовну свідомість людей минулого, мовну свідомість діалектоносіїв, гендерну мовну свідомість, мовну свідомість мовців у багатомовному середовищі та ін.

Ключові слова: мовна свідомість, реконструкція мовної свідомості, мовна свідомість діалектоносія, гендерна мовна свідомість, західноєвропейська лінгвістика.

Вивчення мовної свідомості (індивідуальної, колективної, етнічної), у тому числі її реконструкція на різних часових зрізах і в діяхронії, залишається надзвичайно актуальним завданням сучасної лінгвістики, про що свідчать зокрема праці українських мовознавців І. Голубовської, О. Горошко, С. Єрмоленко, Л. Іванової, Т. Радзівської, О. Снитко, Г. Яворської, Т. Ященко, Л. Гнатюк, російських лінгвістів Н. Арутюнкової, Т. Вендіної, В. Живої, В. Карасика, В. Красних, С. Нікітіної, І. Привалової, Ю. Степанова, Є. Тарасова, В. Топорова, Н. Уфімцевої, Б. Успенського та ін. Мовну свідомість у різних аспектах активно досліджують упродовж останніх десятиліть і німецькі та австрійські науковці. Мета пропонованої нижче статті – ознайомити українських лінгвістів із досягненнями західноєвропейських колег у цій галузі.

У німецькомовній лінгвістиці привертають увагу передусім праці, присвячені вивченню мовної свідомості людей минулого. Великий науковий інтерес у зв'язку з названою проблемою викликає монографія Беате Левелінг (Beate Leweling) “Reichtum, Reinigkeit und Glanz – sprachkritische Konzeptionen in der

Sprachreflexion des 18. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Sprachbewusstseinsgeschichte” (“Багатство, чистота і блиск – мовнокритичні концепції в мовному відображенні XVIII ст.: внесок в історію мовної свідомості”) [Leweling 2005]. Розглядаючи історію мови як історію мовної свідомості, автор поставила за мету реконструювати характерні особливості мовної свідомості освіченої частини німецького суспільства XVIII ст. шляхом застосування обґрунтованих у тогочасній теорії мови і мовній критиці концепцій ‘багатство’, ‘чистота’, ‘блиск’ до опису й оцінювання семіотичних, лексичних, граматичних і прагматичних структур німецької мови зазначеного періоду (‘багатство’ і ‘чистота’ стосуються передусім сфери лексики, а їх реалізація в реченні та тексті створює ‘блиск’) на тлі розвитку німецької лексикографії останніх десятиліть XVIII ст. та редакторської практики, що дало можливість простежити на конкретних прикладах вплив змін у мовній свідомості діячів на використання ними мовних засобів, на процеси нормування німецької мови XVIII ст. Автор переконливо довела, що праці Г. Ляйбніца, К. Томазіуса та К. Вольфа спричинили зміну важливих у теорії мови та мовній критиці понять ‘багатство’ і ‘чистота’ (порівняно із XVII ст.) відповідно до засад просвітництва, пов’язавши їх із поняттями ‘ясність, зрозумілість’ та ‘досконалість’, що призвело до перегляду багатьох мовних форм і покращення німецької мови в цілому. Зміну змістового наповнення названих понять супроводжувала конкретна практична мовна діяльність, пов’язана з перевіркою лексичного складу німецької мови (передусім її синонімічного багатства) на здатність стисло й однозначно позначати ті чи ті поняття, у тому числі наукові, а також на відповідність контексту. Важливої ваги набувало й обґрунтування правильності вибору певного слова та побудови речення в цілому, що було зумовлено зрештою кінцевою метою усного чи писемного висловлення, його функцією в суспільній комунікації. Зміни в мовній практиці тогочасних освічених представників німецького суспільства епохи просвітництва автор пов’язує зі змінами в їхній мовній свідомості. Б. Левелінг доходить висновку, що

для теорії мовних змін надзвичайно важливими є інтенціональні категорії мовної свідомості та мовної критики, урахування яких забезпечить комплексне осягнення мовних змін [Leweling 2005].

Цікавим видається дослідження Гаральда Гаармана (Harald Naarmann), у якому автор простежує розвиток національномовної свідомості (“eines nationalsprachlichen Bewußtseins”) у Європі на часовому проміжку між XIV і XVI століттями, розглядаючи її як компонент культурної ідентичності. Автор слушно зауважує, що дослідники ідентичності вже давно намагаються зрозуміти процесуальний характер ідентичності й у такий спосіб подолати застарілі статичні уявлення про неї. Ідентичність не є статичним феноменом: дослідник має справу з динамічним процесом пошуку ідентичності індивідом у його культурному середовищі, й індивідуальна ідентичність постійно обробляється, перебудовується чи навіть заново конструюється. Соціальні аспекти ідентифікації з середовищем якнайтісніше переплетені з культурними аспектами. У процесі набуття культурної ідентичності твориться те, що називається ментальністю. Відмінні культурні цінності і різні домовленості в соціальних контактах зумовлюють те, що члени регіональних культурних спільнот розвивають різні колективні ментальності [Naarmann 2002 : 90–91]. Дослідник наголошує: “Якщо відповідає дійсності те, що мова є найефективнішою знаковою системою для створення культурного середовища й підтримання його функціональної дієвості, тоді мовна свідомість є елементарною функцією ідентичності. Мовна свідомість надає індивідууму необхідної мотивації для використання мови як інструмента творення культури у процесі пошуку ідентифікації” [Там само]. Якщо мовна свідомість є елементарним компонентом пошуку ідентичності, тоді всі люди в усіх культурах усвідомлюють ціннісну роль своєї мови чи – якщо задіяно кілька мов – їхню функціональну диференціацію для спілкування у своєму культурному середовищі. На думку автора, вже багато століть тому європейці зрозуміли цінність рідної мови – і на функціональному рівні, і з погляду престижу. Залежно від спрямувань культурних течій мовна свідомість могла бути

артикульованою, тобто ставати об'єктом рефлексії. В історії європейських культур були різні періоди, у які питання про роль мови було об'єктом дискусій. Період ідеології національних мов, який почався у другій половині XVIII ст. і ментальність якого ще й досі впливає на багатьох сучасних європейців, залишив такі глибокі сліди, що попередні періоди артикульованої мовної свідомості були затінені. Традиційно прийнято такі ранні періоди маргіналізувати як перед-стадії. Насправді ж ці маніфестації артикульованої мовної свідомості мають власну цінність, яку варто пізнати. Пошук ідентичності європейцями вже щонайменше два століття ґрунтується на ідеях, центральним поняттям яких є мовна нація ('Sprachnation'). У XVIII ст. виникло поняття 'лінгвістична нація' ('linguistische Nation'), під яким розуміли певну націю з такою мовою і культурою, яку не можна було ні з чим сплутати ('mit unverwechselbarer Sprache und Kultur'). Після французької революції 1789 року це спочатку чисто культурне поняття нації було політизоване, на ґрунті чого розвинулося поняття політичної нації з власною мовою і власною державою як центральний образ XIX ст. Мовознавець звертає увагу на те, що життя індивідуума і спільноти пов'язане не лише з культурою, а й залежить від політичних подій. Війни часто переривали природний культурний розвиток чи навіть знищували його, але разом із тим вони спричиняли колективну мобілізацію культурних сил, які виявляли себе у відбудові зруйнованого культурного надбання чи в здійсненні поставлених нових цілей. Прикладом цього є культурні потрясіння в європейських націях, зумовлені наполеонівськими війнами. У пізньосередньовічній Європі війни спричинили виникнення національних об'єднувальних рухів і розвиток регіональномовної свідомості [Haarmann 2002 : 92–94].

Про варіанти німецької літературної мови XIV століття як вияв регіональної мовної свідомості та її рефлексію йдеться у дослідженні Ніни Беренд (Nina Berend), виконаному на матеріалі праці видатного німецького вченого XIV ст. Конрада фон Менгенберга "Книга природи" (1350), яка є перекладом на німецьку

мову відомого середньовічного трактату, написаного латиною. Дослідниця торкається важливого для історії німецької мови питання про тогочасний стан діалектів; простежує намагання названого автора використовувати у своєму перекладі варіанти німецької мови (навіть предметам і явищам природи він дає подвійні назви з метою якнайбільшого поширення природничих знань, але при цьому не надає переваги якомусь одному варіанту); показує, як переписувачі цього перекладу, дотримуючись у цілому тексту Мегенберга, водночас могли обирати із запропонованих ним варіантів лише один чи не обирати жодного, а пропонувати свій, вносити в текст деякі регіональні мовні особливості; оцінює ці явища з погляду сучасних досягнень історії мови [Berend 1999].

Мовна свідомість і розбудова соціальних структур у болонському нотаріаті XI–XII ст. є об'єктом дослідження Гундули Гребнер (Gundula Grebner). Проаналізувавши мову тогочасних документів, написаних латиною, у контексті наявної ситуації диглосії, дослідниця виявила специфіку запису італійських імен, у тому числі родових, позначену впливом народної мови, і простежила подальші зміни в записі імен, пов'язавши їх зі змінами в мовній свідомості різних поколінь нотаріусів [Grebner 2002].

Дослідження Дітріха Бріземайстера (Dietrich Briesemeister) присвячено гуманізму і мовній свідомості в Португалії в XV і XVI століттях. Особливу увагу автор приділяє взаємовідношенню між португальською мовою і латиною у зв'язку з гострою філологічно-політичною дискусією (“*Questione della lingua*”) в західних романських країнах про пріоритет мов і співвідношення між латиною та народною мовою. Автор простежує перебіг дискусії впродовж століть і показує, що вона була частиною процесу становлення національної самосвідомості і національного самоствердження [Briesemeister 1998].

Тему продовжує стаття Герди Гасслер (Gerda Haßler) про мовну свідомість і традиції в іспанському та португальському просвітництві XVIII–XIX ст. [Haßler 2002]. Дослідниця розглядає мову тогочасного суспільства не лише як засіб комунікації, а і

як предмет дискусії. Особливо цінними видаються спостереження автора щодо намагання культурних діячів (зокрема Б. Фейхо-і-Монтенегро), які апелювали до національних почуттів іспанців, очистити іспанську мову від французьких запозичень (але лише в тому випадку, коли на позначення певних понять існували й відповідні іспанські слова). Автор статті показує, як в умовах складної мовної ситуації, позначеної змішуванням мов, іспанські просвітителі намагалися обґрунтувати доцільність розвитку іспанської мови шляхом повернення її до традиційного живлення з класичних мов. Ці та інші обставини й визначили специфіку мовної свідомості іспанського суспільства в епоху просвітництва [Haßler 2002 : 22–23].

Мовній політиці і мовній свідомості на Кубі у XIX ст. присвячено дослідження Маттіаса Перла (Matthias Perl). Автор простежує шляхи розвитку іспанської мови на Кубі з XVI ст., звертаючи увагу на варіанти мови, які поставали у зв'язку із соціально-політичними обставинами [Perl 1993].

Привертають увагу праці зарубіжних лінгвістів, присвячені вивченню мовної свідомості діалектоносіїв – дуже молододослідженої галузі, як зауважують самі автори [Huck 1993 : 1]. Предметом зацікавлення Домініка Хука та Арлетте Боторель-Вітц (Dominique Huck, Arlette Bothorel-Witz) стала мовна свідомість діалектоносіїв у Ельзасі, які постійно живуть у середовищі діалектного мовлення, французької та німецької мов. Проводячи опитування серед носіїв діалекту різних вікових груп, лінгвісти звертали увагу передусім на те, за допомогою яких саме мовних ознак опитувані відмежовують свій діалектний регіон від сусідніх, які “суб’єктивні” діалектні межі вони встановлюють; як самі оцінюють свою мовну компетенцію щодо діалекту, французької та німецької мов і яку ієрархію між ними встановлюють; яку саме конкретну мовну форму в кожній із трьох мовних можливостей вираження (діалектом, французькою чи німецькою мовами) вважають правильною і в яких саме ситуаціях, хто таку мовну форму використовує; як оцінюють мовлення за межами регіону [Huck 1993].

Значний науковий інтерес становить монографія Тані Фрітцен (Tanja Fritzen), присвячена мовній свідомості діалектоносіїв та особливостям їхнього слововжитку на прикладі спільноти Аннаберг (земля Зальцбург) [Fritzen 2008]. Автор зосередила увагу передусім на виявленні співвідношення між баварським діалектом та літературною німецькою мовою (переважно на граматичному рівні), особливостях слововжитку жителів спільноти Аннаберг у різних ситуаціях, зумовленого специфікою їхньої мовної свідомості. Індикатором мовної свідомості діалектоносіїв для автора слугували їхні оцінки власного мовлення і статусу діалекту порівняно зі стандартною німецькою мовою, мовна поведінка в різних ситуаціях і з різними мовними партнерами, у тому числі з німецькомовними туристами, які проте не розуміли баварського діалекту. Т. Фрітцен виявила, що, незважаючи на мовну мобільність у цілому і переважне володіння літературною німецькою мовою, частина діалектоносіїв має обмежену активну мовну компетенцію [Fritzen 2008].

Не залишилися поза увагою німецьких лінгвістів і питання гендерної мовної свідомості. Монографія Крістіни Райсс (Kristina Reiss) присвячена гендерній мовній свідомості молоді в західних та східних регіонах Німеччини [Reiss 2007]. Автор досліджує суспільну свідомість крізь призму мови, виокремлюючи гендерні проблеми як дзеркало стосунків у суспільстві; розглядає мову з феміністичної перспективи, пов'язуючи питання жіночого руху з феміністичною мовною критикою; виявляє “статеву несправедливу” асиметрію в назвах осіб та професій у німецькій мові, а також дискримінацію жінок за допомогою синтаксичних структур; надає власні рекомендації з приводу того, як поліпшити цю ситуацію (зокрема введенням гендерно еквівалентних лексем, наприклад, *Putzmann, Krankenbruder* поряд із традиційними *Putzfrau, Krankenschwester*); висвітлює питання жіночої ідентичності з позицій мови, звертаючи особливу увагу на ставлення молоді до окремих аспектів феміністичної чи гендерно свідомої мовної критики; аналізує “гендерну мовну чутливість” західно- і східнонімецької молоді; торкається проблеми “гендеризованої” мови в шкільному контексті тощо [Reiss 2007].

Мовну свідомість розглядають і у зв'язку з багатомовністю. Монографія Штеффі Моркьоттер (Steffi Morkötter) присвячена зокрема питанню про роль мовної свідомості у шкільному вивченні іноземних мов (англійської як першої і французької як другої) в Німеччині з погляду не лише вчителів, а й учнів. Особливу увагу дослідниця звертає на вироблення німецькомовними школярами власних мовних стратегій при опануванні названих іноземних мов, на особливості зв'язків, які встановлюються між рідною та іноземними мовами в мовній свідомості суб'єкта, дає рекомендації щодо сприяння розвитку мовної свідомості й вироблення мовного чуття під час занять іноземними мовами для досягнення гармонійної дво-, три- і багатомовності [Morkötter 2005]. Тему продовжує стаття Сабіни Грасц [Sabine Grasz 2006], у якій автор представляє проект одночасного вивчення кількох іноземних мов фінськими студентами – майбутніми вчителями цих мов. Одночасне опанування кількох європейських мов, на думку авторів проекту, дозволить студентам свідомо встановити зв'язки між різними іноземними мовами, виробити відповідну мовну свідомість і в майбутньому успішно брати участь у реалізації однієї з цілей Європейського Союзу – досягнення того, щоб усі громадяни ЄС, окрім рідної, розмовляли двома іноземними мовами [Grasz 2006 : 365].

Мовна свідомість у Швейцарії є об'єктом монографічного дослідження Петера Ціхона (Peter Cichon) [Cichon 1998]. Автор створив власну концепцію мовної свідомості для багатомовного середовища, довівши, що вона є центральною внутрішньою керівною інстанцією всієї мовної поведінки людини. На думку П. Ціхона, специфічна структура мовної свідомості зумовлюється мовно-соціальною мережею, у якій діє кожен індивід, тобто є продуктом спілкування з іншими. Мовна свідомість складається з функцій певних чинників, передусім знань і досвіду як когнітивних нашарувань антропогенного характеру, наявних соціалізацій і випробуваних мовно-соціальних норм поведінки, з яких випливають, з одного боку, певні схеми оцінок і тлумачень, а з другого, – диспозиції і регулятори поведінки, що зі свого боку виражаються в комунікативній мовній поведінці або в певному

мовному метадискурсі. Мовна свідомість, на думку автора, є одночасно сталою і змінною, гомогенною й гетерогенною, свідомою та несвідомою, поєднує в собі індивідуальні й надіндивідуальні елементи. Вона є інтелектуальною посередницькою й одночасно індивідуальною обробною інстанцією між здатністю, соціалізацією, нормативними рамками і досвідом та знаннями, що з них випливають, з одного боку, та мовною або метамовною поведінкою, з другого. Індивідуальна конфігурація мовної свідомості є продуктом суб'єктивного процесу прийняття рішень і обробки названих детермінантів [Cichon 1998 : 50–52].

Західноєвропейських лінгвістів цікавлять й інші аспекти дослідження мовної свідомості, серед яких – мовна політика і мовна свідомість у сучасній Франції [Brasermann 1999], французька мовна політика і мовна свідомість у Сенегалі [Gahlen 1999] тощо. Проблему мовного конфлікту і мовної свідомості в Молдові на прикладі “змішаних” сімей дослідив Василе Думбрава (Vasile Dumbrava) [Dumbrava 2004]. Він довів, що мовна свідомість мовця в багатомовному середовищі є динамічнішою, має більше шарів, ніж мовна свідомість мовця в одномовному суспільстві [Dumbrava 2004 : 41].

Огляд праць сучасних західноєвропейських (німецьких та австрійських) лінгвістів засвідчив, що проблема мовної свідомості є надзвичайно актуальною і перспективною. Її подальше вивчення в різних аспектах на матеріалі однієї чи кількох мов у синхронії та діахронії сприятиме виявленню глибшого зв'язку між мовою і свідомістю (ширше – духовним світом людини), з'ясуванню природи багатьох лінгвальних процесів і явищ сучасного та минулого, ґрунтовнішому опануванню рідної та іноземних мов.

1. *Berend N.* Konrad von Megenbergs “Buch der Natur” (1350): Schriftsprachliche Varianten im Deutsch des 14. Jahrhunderts als Ausdruck für regionales Sprachbewußtsein und dessen Reflexion // Das Frühneuhochdeutsche als sprachgeschichtliche Epoche. – Frankfurt am Main; Wien [u.a.], 1999. – S. 43–58.
2. *Brasermann P.* Sprachpolitik und Sprachbewusstsein in Frankreich heute. – Tübingen, 1999.
3. *Briesemeister D.* Portugiesisch und Lateinisch Humanismus und Sprachbewußtsein in Portugal im 15. und 16. Jahrhundert // Lusitanica et Romanica. – Hamburg, 1998. – S. 29–40.
4. *Cichon P.* Sprachbewußtsein und Sprachhandeln: Romands im Umgang mit Deutschschweizern. – Wien, 1998.

5. *Dumbrava V.* Sprachkonflikt und Sprachbewusstsein in der Republik Moldova: Eine empirische Studie in gemischtethnischen Familien. – Frankfurt am Main, 2004.
6. *Fritzen T.* Sprachbewusstsein und Sprachgebrauch von Dialekt sprechern : am Beispiel der Gemeinde Annaberg im Salzburger Land. – Duisburg [u.a.], 2008.
7. *Gahlen D.* Französische Sprachpolitik und Sprachbewußtsein in Senegal. – Frankfurt am Main [etc.], 1999.
8. *Grasz S.* Mehrsprachigkeit und Sprachbewusstsein angehender Fremdsprachenlehrer/innen // Mehrsprachigkeit in Europa. – Bozen, 2006. – S. 365 – 369.
9. *Grebner G.* Sprachbewußtsein und Konstruktion sozialer Strukturen im Bologneser Notariat (11.–12. Jahrhundert) // Wissen und soziale Konstruktion. – Berlin, 2002. – S. 155–162.
10. *Haarmann H.* Die Entwicklung des Sprachbewußtseins am Beginn der europäischen Neuzeit // Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. – 2, durchges. Aufl. – Frankfurt am Main [etc.], 2002. – S. 89–109.
11. *Haßler G.* Sprachbewußtsein und Tradition in der spanischen und portugiesischen Aufklärung // Spanien und Portugal im Zeitalter der Aufklärung. – Frankfurt am Main, 2002. – S. 15–29.
12. *Huck D., Bothorel-Witz A.* Sprachbewußtsein der Mundart sprecher im Elsaß: Forschungsansätze // Alemannisch in der Regio. – Göppingen, 1993. – S. 1–9.
13. *Leweling B.* Reichtum, Reinigkeit und Glanz – sprachkritische Konzeptionen in der Sprachreflexion des 18. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Sprachbewusstseinsgeschichte. – Frankfurt am Main; Wien [u.a.], 2005.
14. *Morkötter S.* “Language Awareness” und Mehrsprachigkeit: eine Studie zu Sprachbewusstheit und Mehrsprachigkeit aus der Sicht von Fremdsprachenlernern und Fremdsprachenlehrern – Frankfurt am Main ; Wien [u.a.], 2005.
15. *Perl M.* Sprachpolitik und Sprachbewußtsein in Kuba im 19. Jahrhundert // Akten des Deutschen Hispanistentages. – Frankfurt am Main, 1993. – S. 270–275.
16. *Reiss K.* Gender-Sprachbewusstsein bei Jugendlichen in Ost und West. – Königstein im Taunus, 2007.

В статье осуществлен обзор трудов немецкоязычных лингвистов (прежде всего немецких и австрийских), которые исследуют языковое сознание в различных аспектах, в частности языковое сознание людей прошлого, языковое сознание носителей диалекта, гендерное языковое сознание, языковое сознание говорящего в многоязычной среде и др.

Ключевые слова: языковое сознание, реконструкция языкового сознания, языковое сознание носителей диалекта, гендерное языковое сознание, западноевропейская лингвистика.

The article gives the review of works of German-speaking linguists (mainly German and Austrian) who investigate language awareness of people of the past, language awareness of dialect speakers, gender language awareness, language awareness of speakers in multilingual environment etc.

Key words: language awareness, reconstruction of language awareness, language awareness of dialect speakers, gender language awareness, west-european linguistics.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

*Ганна Ситар
Донецький національний університет*

СТРУКТУРА БАЗИ ДАНИХ “СИНТАКСИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ”

У статті запропоновано параметри опису синтаксичних фразеологізмів. Висвітлено два етапи створення бази даних “Синтаксичні фразеологізми в українській мові”, розглянуто її структуру.

Ключові слова: база даних, модель речення, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, українська мова.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується видозміною традиційних підходів до вивчення мови й мовлення та застосуванням нових методів аналізу мовних явищ і мовленнєвих процесів. У межах структурної, а пізніше й комп'ютерної лінгвістики, мовну інформацію розглядають як особливий різновид інформації (докладно про ознаки мовної інформації див.: [Белецкий : 11–18; Карпіловська : 14–15]), що зумовлює залучення до її дослідження методів інших галузей знань, які вивчають процеси одержання, репрезентації, зберігання й оброблення інформації, – інформатики, кібернетики і програмування.

В арсеналі комп'ютерної лінгвістики провідне місце посідають бази даних (далі БД) як найпоширеніший спосіб організації мовних даних. За К. Дж. Дейтом, база даних – комп'ютеризована система зберігання записів, що містить великий обсяг інформації й надає її для потреб користувача [Дейт].

БД можуть бути застосовані в різних галузях мовознавства, у випадках, коли виникає потреба проаналізувати значний за обсягом масив мовних одиниць, здійснити багатовимірну класифікацію, визначити корелятивність / некорелятивність кількох параметрів даних [Рахіліна; Ситар, Милостна та ін.].

Дані, об'єднані в межах БД, мають єдиний формат, властивості внутрішньої інтерпретованості, структурованості, пов'яза-

ності та ін. [Поспелов]. Саме тому БД видається найефективнішим інструментом для компактної репрезентації сукупності параметрів синтаксичних фразеологізмів, зручності та швидкості оброблення потрібних даних.

Теоретичним підґрунтям створення БД “Синтаксичні фразеологізми в українській мові” став аналіз поглядів лінгвістів на місце цих одиниць у системі мови, їхні структурні, семантичні й прагматичні властивості [Балобанова; Величко; Всеволодова, Лим Су Ен; Личук 2001; Личук 2001; РГ-80; Хохлина; Шведова; Шмелев 2006; Шмелев 2006 та ін.]. Услід за Н. Шведовою, А. Величко, М. Всеволодовою та іншими вченими синтаксичний фразеологізм (або фразеологізоване речення) розуміємо як особливий тип речення, у якому компоненти пов’язані ідіоматично, синтаксичні зв’язки й прямі лексичні значення слів послаблені, наприклад:

– *Там ти його навряд чи впізнаєш, – застерігає Ліду батько.*

– *Кирило Петрович там до невпізнання опроститься, сиву бороду відпустить, уподібнившись тим східним мудрецам, що йшли колись у гори й роками непорушно сиділи серед скель, заглиблені в самоспоглядання... <...> Чим не перспектива? Тренуватиме бджіл, шкрябатиме мемуари, сидючи, ніби якийсь маг бородатий, серед степу широкого на Вкраїні милій...* (О. Гончар);

Отець Харитін знов прийняв нігтя й почав читати, але Онисія Степанівна вже зовсім не слухала. Отець Харитін примітив те й спитав:

– *Чи ви слухаєте?*

– *Та слухаю, слухаю. Не питай мене та читай далі.*

– *Коли ви щось думаєте, – сказав отець Харитін, придивляючись до розумного лиця своєї жінки.*

– *Читай-бо, читай! Я думаю й слухаю заразом.*

– *А як звали Варвариного батька?*

– *А хіба ж ти читав про батька?*

– *Авжеж читав, тільки ви не слухали.*

– *А правда, правда! То був якийсь ігумен.*

– **Який там ігумен!** Діоскор – так звали Варвариного батька.

– Та хто ж такий був ігумен? Чи який Варварин родич, чи що? – спитала вона.

– Не ігумен-бо, а Ігемон! Це той, що мучив святу Варвару.

– Ото проклятий! В якому ж монастирі він був ігемоном? І чого ж то ченці мучили святу Варвару?

– **Які там ченці!** Ігемон – то так звався губернатор, чи становий би то по-нашому, чи що; от так, як в Богуславі отой становий, що в Чайках намальований у пеклі (І. Нечуй-Левицький).

Фразеологізоване речення складається з двох частин – змінної й постійної, в останній порядок компонентів є фіксованим, наприклад:

– **Оце так зустріч!** – не знаходить Дмитро слів, щоб висловити свою радість, і не чує, як з-під сплетення засніжених вій виступають дві прозорі краплини.

– Неждана і хороша, – усміхається Кошовий і захоплено оглядає Горищвіта з усіх сторін (М. Стельмах);

Оце так крос! Українець Сергій Лебідь переміг на 15-му чемпіонаті Європи з кросу на 10 км у Брюсселі – 30.49! Це вже восьме “золото” нашого легендарного 33-річного кросмена, який цього разу завдяки фірмовому фінішному спурту випередив найближчого переслідувача Мо Фараха з Великої Британії на 500 м! (Високий замок. – 16.12.2008).

Мета цієї статті – охарактеризувати структуру БД “Синтаксичні фразеологізми в українській мові”, зокрема:

1) висвітлити основні етапи створення БД “Синтаксичні фразеологізми в українській мові”;

2) виділити параметри опису синтаксичних фразеологізмів;

3) розглянути структуру БД, навести приклади зроблених записів і заповнених полів.

Проектування БД здійснювалося у два етапи (докладно про етапи створення БД див.: [Карпіловська : 34–35]). Перший – інформаційний – етап включав відбір і структурування відповідних

мовних і/або лінгвістичних даних, тобто виділення моделей синтаксичних фразеологізмів в українській мові та встановлення їхніх класифікаційних ознак. На сьогодні наш реєстр нараховує близько 100 моделей синтаксичних фразеологізмів (з урахуванням їхніх варіантів), дібраних із творів українських письменників ХІХ–ХХІ ст., з преси останніх п'ятнадцяти років, а також зафіксованих у мережі Інтернет і в усному мовленні.

Аналіз зібраного фактичного матеріалу й досвіду лексикографічного опису російських традиційних (нефразеологізованих) [Русские...], нечленованих [Меликян 2001; Меликян 2005] і фразеологізованих [Балобанова; Меликян 2000; Меликян 2005] речень засвідчують необхідність багатоаспектного аналізу синтаксичних фразеологізмів як особливого типу мовних одиниць, що перебувають на межі синтаксису і фразеології [Ситар 2009; Ситар 2011; Ситар 2011 та ін.]. На наш погляд, достатніми для коректного їхнього опису є такі параметри: 1) структурна схема речення; 2) типова семантика речення; 3) лексичні обмеження моделі; 4) тип речення за будовою (просте, складне – з подальшим розмежуванням підтипів); 5) тип речення за частиномовним статусом незмінного компонента; 6) ступінь злитості компонентів; 7) варіанти структурної схеми речення; 8) додаткові семантичні відтінки; 9) семантичний тип (семантична група); 10) можливість / неможливість уведення поширювачів; 11) парадигма речення; 12) образні моделі речень; 13) прагматична функція синтаксичного фразеологізму; 14) тип прагматичного зв'язку з іншими репліками діалогу; 15) прагматичний статус мовця (тип відношення мовця до ситуації); 16) семантико-парадигматичні властивості моделі (синонімічні й омонімічні речення).

Датологічний етап проектування БД передбачав вибір системи керування базою даних (СКБД). На сьогодні відомі кілька типів БД: ієрархічні, мережеві й реляційні [Поспелов та ін.]. БД “Синтаксичні фразеологізми в українській мові” побудована за реляційною моделлю. На відміну від ієрархічної або мережевої, реляційна БД містить “інформацію про той чи інший мовний об’єкт як сукупність його атрибутів, властивостей, характеристик, ознак” [Карпіловська : 35–36]. Створювана БД стано-

вить сукупність структурованих даних про синтаксичні фразеологізми української мови, тобто включає моделі синтаксичних фразеологізмів різного типу, їх характеристики.

Як зазначає К. Рахіліна, лексична БД реляційного типу є таблицею із двома входами – лексемами та їхніми ознаками, які приписуються мовним одиницям у відповідних рядках таблиці [Рахіліна : 108]. У нашому випадку входами таблиці є не лексеми, а моделі речень і параметри пропонованої класифікації.

Для створення БД була обрана програма СКБД Microsoft Access, оскільки вона є найпоширенішою реляційною СКБД у Microsoft Windows і забезпечує зберігання, сортування й пошук даних [Канноли, Бег : 283]. Під час роботи з нею користувач має справу з кількома об'єктами, основними з них є таблиці, форми й запити. Таблиці, що становлять основу БД, складаються з полів і рядків (записів). Кожній моделі синтаксичного фразеологізму в режимі таблиці надано індивідуальний номер.

Для зручності роботи з БД була сконструйована так звана форма зі вкладками, що об'єднують кілька полів, елементами керування й навігації. Структура БД корелює із запропонованими параметрами описуваних мовних одиниць. Основним полем у режимі форми обрано поле “Структурна схема речення”. Інші поля, що відповідають виділеним властивостям синтаксичних фразеологізмів, згруповані для зручної роботи користувача в сім вкладок.

1. Вкладка “*Структура*” відображає такі властивості, як: “Тип речення за будовою”, “Частиномовний статус незмінного компонента”, “Варіанти структурної схеми”, “Наявність поширювачів” (рис. 1).

2. Вкладка “*Семантика*” охоплює поля “Типова семантика речення”, “Додаткові семантичні відтінки”, “Семантичний тип”, “Ступінь злитості компонентів”, “Лексичні обмеження”, “Образні моделі” (рис. 2). Зазначимо, що останні два поля для деяких синтаксичних фразеологізмів залишаються незаповненими, оскільки існують синтаксичні фразеологізми, що не мають обмежень на лексичне заповнення змінюваної позиції (наприклад, модель *Чим не N₁* (докладніше про це див.: [Ситар 2011]), а образні моделі реалізуються в межах не всіх проаналізованих речень.

Синтаксичні фразеологізми в українській мові 1.02

Структурна схема речення:

Структура

Семантика

Синтаксична парадигматика

Прагматика

Семантико-парадигматичні властивості

Словникові відомості

Приклади

Тип речення за будовою:

Частини мови статус незмінного компонента:

Варіанти структурної схеми:

а) Чим не N1 Corp (Prep) Чимпр;
б) Чим не N1 Corp Inf.

а) А що стосується Євро-2012... Чим не привід для гордоше?... (Дзеркало тижня. – 11-18.11.2007 (№ 42));
б) У Дніпропетровську в обласному дербі зійдуться «Дніпро» й «Кривбас», Чим не можливість продекларувати свої тренерські амалити для наставника криворізьців Юрія Максимова? (Високий замок. – 22.09.2010).

Наявність поширювачів:

а) узгоджене означення;
б) неузгоджене означення;
в) обставина мети.

а) Та в Южєві налаштовані оптимістично: Китай надав Україні гарантії ядерної безпеки, у нас немає проблемних питань, держави постійно підтримують одна одну в міжнародних організаціях, товарообіг в останні роки постійно зростає, Чим не стратегічний партнер? (Дзеркало тижня. – 18-24.10.2003 (№ 40));
б) От зіграли ви берію колись. А зараз сидите і на телевізор кося поглядаете, а там Саакашвілі зі співвітчизниками воює, Чим не іронія історії? (Дзеркало тижня. – 17-23.11.2007 (№ 44));
в) Ринок нині перебуває в тій тощ, коли через два-три місяці м'яса бракуватиме, а щини зростатимуть. Чим не привід заробити грошей? (Дзеркало тижня. –

Рис. 1. Структурні параметри моделі Чим не N₁ Corp_f (режим форми)

Синтаксичні фразеологізми в українській мові 1.02

Структурна схема речення:

Структура

Семантика

Синтаксична парадигматика

Прагматика

Семантико-парадигматичні властивості

Словникові відомості

Приклади

Типова семантика речення:

Додаткові семантичні відтінки:

а) іронічна, навіть саркастична оцінка певної реалії;
б) подібність однієї реалії до іншої.

а) Нічого, звісно ж, не виходило, проте він [Янгол] знову й знову вперто стрибав на кожний наступний прогулянку. Люто дивився у небо і знову поривався туди. І знову тягла до себе земля. Сtribок – приземлення, стрибок – приземлення. Чим тобі не культурний відпочинок поїхати? (Тетяна Вінокурова-Садиченко. Жарт. із життя психів);

Семантичний тип:

Ступінь злитості компонентів:

Лексичні обмеження:

Образні моделі:

асоціативна подібність, що набуває ознак метафоричного виразу

Господарі! Справжній господар. Ремесло в руках має. Життя мозолям своїм добився. Земля вироблена. За таким жінка добряче проживе. І собою вдався – чим не орел? Так і

Рис. 2. Семантичні параметри моделі Чим не N₁ Corp_f (режим форми)

3. Вкладка “Синтаксична парадигматика” включає відомості про компонентний склад синтаксичної парадигми описуваної моделі речення – граматичні модифікації часу, способу, фазові, модальні, заперечні, авторизаційні та інші перетворення базової моделі речення. Парадигма синтаксичних фразеологізмів, звичайно, є неповною, але виявлення обмежень на модифікації для кожної окремої моделі видасться значущим для опису її властивостей (рис. 3).

Синтаксичні фразеологізми в українській мові 1.02

Структурна схема речення:

Структура Семантика Синтаксична парадигматика Прагматика Семантико-парадигматичні властивості Словникові відомості Приклади

☐ Наявність синтаксичної парадигми ☒

Модифікації часу:

Модифікації способу:

Фазові модифікації:

Модальні модифікації:

Заперечні модифікації:

Авторизаційні модифікації:

Інші перетворення:

Рис. 3. Синтаксична парадигма моделі *Чим не N₁ Corp_f* (режим форми)

4. Вкладка “Прагматика” поєднує три поля – “Прагматична функція”, “Прагматичний статус мовця” і “Тип прагматичного зв’язку”.

5. Вкладка “Семантико-парадигматичні властивості” відображає синонімічні зв’язки моделей синтаксичних фразеологізмів з іншими фразеологізованими моделями й традиційними реченнями; синтаксичні омоніми розмежовано на нефразеологізовані і фразеологізовані речення, побудовані за однією структурною схемою (рис. 4).

6. Вкладка “Словникові відомості” об’єднує дані, які наведені в авторитетних словниках. Оскільки на сьогодні в україністичній моделі речень ще не зазнали лексикографічного опрацювання

(пор. словники російських нефразеологізованих і фразеологізованих речень [Русские...; Меликян 2000; Меликян 2005]), мова йде про відомості, почерпнуті із фразеологічних або тлумачних словників, у яких зафіксовані лише окремі синтаксичні фразеологізми. Зазначимо, що для моделі синтаксичного фразеологізму *Чим не N_I Cop_f* ця вкладка залишилася порожньою.

Синтаксичні фразеологізми в українській мові 1.02

Структурна схема речення:

Структура	Семантика	Синтаксична парадигматика	Прагматика	Семантико-парадигматичні властивості	Словникові відомості	Приклади
Синтаксичні синоніми: Oце {так} N1 Copf! Oце N1 так N1! Це N1Copf! Це справний N1Copf! Синтаксичні омоніми: відсутні						

Рис. 4. Семантико-парадигматичні властивості моделі *Чим не N_I Cop_f* (режим форми)

7. У вкладці “Приклади” подано контексти вживання певної моделі синтаксичних фразеологізмів переважно в художньому, публіцистичному й розмовному стилях. Тут подаються приклади основного варіанта моделі, а випадки неелементарної структури, ускладненої семантики й утворення модифікацій ілюструються прикладами в межах відповідних вкладок.

Отже, БД “Синтаксичні фразеологізми в українській мові” спроектована за реляційною моделлю. На сьогодні вона включає дані про основні структурні, семантичні, прагматичні й парадигматичні властивості виявлених моделей синтаксичних фразеологізмів.

Створена версія БД не є остаточним варіантом. Наступні етапи роботи передбачають не тільки поповнення новими моделями, а й розв’язання низки теоретичних і прикладних питань, зокрема проблеми виділення додаткових диференційних ознак

синтаксичних фразеологізмів, розмежування в їх межах членованих і нечленованих одиниць, установлення функційного навантаження варіантності пунктуаційного оформлення, що відкриває перспективи подальшого теоретичного вивчення закономірностей фразеологізації речень і застосування отриманих результатів для укладання словника синтаксичних фразеологізмів української мови.

1. Балобанова Л. А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 2004.
2. Белецкий А. А. Семиотический аспект языковой системы // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1979. – Вып. 7. – С.11–18.
3. Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев. – М., 1996.
4. Всеволодова М. В., Лим Су Ён. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки. – М., 2002.
5. Дейт К. Дж. Введение в системы баз данных. – 6-е изд. – К., 1998.
6. Канноли Т., Бег К. Базы данных. Проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика. – М., 2003.
7. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк, 2006.
8. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001.
9. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень. – Чернівці, 2001.
10. Меликян В. Ю. Словарь фразеосинтаксических схем русского языка. – Ростов-на-Дону, 2000.
11. Меликян В. Ю. Эмоционально-экспрессивные обороты живой речи: Словарь. – М., 2001.
12. Меликян В. Ю., Краснов В. А. Словарь коммуникем русского языка со значением "волеизъявления". – Ростов-на-Дону, 2005.
13. Меликян В. Ю., Остапенко А.И. Словарь фразеологизированных сложноподчиненных предложений русского языка. – Ростов-на-Дону, 2005.
14. Поспелов Д. А. Данные и знания // Искусственный интеллект: В 3-х кн. – Кн. 2. Модели и методы: Справочник / Под ред. Д. А. Поспелова. – М., 1990. – С. 7–14.
15. Рахилина Е. В. О лексических базах данных // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 107–113.
16. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2: Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1980.
17. Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь / Под общ. ред. Л. Г. Бабенко. – М., 2002.
18. Ситар Ганна. Синтаксичні фразеологізми з модальним значенням в українській мові // *Ukrainistika – minulost, přítomnost, budoucnost II. Sborník vědeckých prací*. – Brno, 2009. – S. 270–276.
19. Ситар Ганна. Синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю Чим не N_I , в українській мові // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк, 2011. – Вип. 22. – С. 208–215.
20. Ситар Ганна. Теоретичні основи словника синтаксичних фразеологізмів: структура словникової статті // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк,

2011. – Вип. 23. – С. 288–292. 21. *Ситар Ганна, Милостна Олена*. База даних як інструмент лінгвістичного дослідження (на прикладі аналізу лексичних конверсивів) // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Вип. 16. – Донецьк, 2008. – С. 385–392. 22. *Хохлина М. Л.* Синтаксическая идиоматика русского языка в лингвопрагматическом аспекте: На материале устойчивых моделей простого предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Астрахань, 2006. 23. *Шведова Н. Ю.* О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2. – С. 93–100. 24. *Шмелев Д. Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – Изд. 2-е, стереотипное. – М., 2006. 25. *Шмелев Д. Н.* Современный русский язык. Лексика. – М., 2006.

В статье предложены параметры описания синтаксических фразеологизмов. Освещены два этапа создания базы данных “Синтаксические фразеологизмы в украинском языке”, рассмотрена ее структура.

Ключевые слова: база данных, модель предложения, синтаксический фразеологизм, фразеологизированное предложение, украинский язык.

The paper presents the parameters of describing the syntactic idioms. The two stages of creating a database “Syntactic idioms in the Ukrainian language” are elucidated, and its structure is regarded.

Key words: database, sentence model, syntactic idiom, sentence with phraseological structure, the Ukrainian language.

Олена Сірук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ДАНИХ

Стаття присвячена огляду зарубіжного досвіду застосування комп'ютерного інструментарію для оброблення діалектних даних та вітчизняним здобуткам у цій царині. Спеціальну увагу приділено “Корпусу українських діалектних текстів” (КорУДіТ) та “Електронній лексичній картотеці українських діалектів” (ЕЛКУД) у контексті їх застосування для дослідження діалектних текстів.

Ключові слова: діалектний текст, корпус, українська мова, говірка, комп'ютерна лексикографічна система, комп'ютерна діалектологія.

Закордонний та вітчизняний доробок із комп'ютерної діалектології зацікавив нас, розробників “Корпусу українських діалектних текстів” (КорУДіТ) [Сірук 2011], як теоретично можлива до використання на українському (кириличному) матеріалі скарбниця ідей та досвіду розв'язання лінгвістичних проблем, які виникають перед дослідником-практиком.

Історія дослідження діалектних матеріалів за допомогою точних методів із застосуванням комп'ютерного інструментарію нараховує більш ніж півстоліття. Одні з перших відомих спроб були зроблені американськими дослідниками на матеріалі американських діалектів англійської мови в 50-х роках ХХ ст. і зафіксовані в матеріалах міжнародної конференції з комп'ютерної лінгвістики COLING 1969. Середина ХХ ст. стала поворотним моментом у класифікуванні та публікації даних про розмовний різновид американського варіанта англійської мови. Якщо підготовка матеріалів дослідження лексики та вимови атлантичних спільнот від 1949 р. до їхньої публікації Г. Курасом у 1961 р. робилися вручну, то укладання картотеки, сортування і підготовка до друку “Регіонального словника Техасу” Е. Етвуда (1962) та дослідження Г. Вудом лексики та дистрибуції слів внутрішніх

районів Півдня вже виконувалися із залученням ЕОМ, що допомогло збільшити точність обчислення частоти поширення діалектних явищ [Wood 1969 : 1–12]. Друга доповідь з конференції COLING 1969, яку можна зарахувати до сфери комп'ютерної діалектології, була присвячена комп'ютерному представленню варіативності початкових фриктивів у південних британських діалектах [Francis, Svartvik, Rubin 1969]. Автори описали свій **перший досвід створення діалектних карт** за допомогою комп'ютера і відзначили його суттєву допомогу в забезпеченні точності та зручності роботи дослідника. Розвиток комп'ютерного картографування передбачав розроблення програм автоматичного пошуку даних. Така програма була створена для “Лінгвістичного атласу Сполучених Штатів та Канади” [Shuy 1966].

Поворотними в історії розвитку комп'ютерної діалектології й основоположними для її перетворення власне на діалектометрію можна вважати праці “Співвідношення між відстанню просторовою та відстанню лексичною” [Séguy 1971 : 335–357], “Діалектометрія: принципи і методи використання цифрової таксономії в галузі лінгвістичної географії” [Goebl 1982] та “Діалектометричні студії на основі італороманського, ретороманського й галлороманського мовного матеріалу з AIS і ALF” [Goebl 1984]. Автори досліджень послідовно обстоюють застосування статистичних методів у різних аспектах діалектології, тож Сегі та Гьобль небезпідставно вважаються фундаторами **діалектометрії** [Heeringa, Nerbonne, Kleiweg 2002 : 445–452]. Осмислення діалектології з погляду застосування до її об'єкта точних методів обчислення та новітніх технологій незмінно актуальне [Kretzschmar 1996 : 13–39; Nerbonne, Kretzschmar 2003 : 245–255; Nerbonne, Kretzschmar 2006 : 387–397]. Зараз активно формуються комп'ютерні джерела інформації (комп'ютерні діалектні атласи, корпуси діалектних та історичних текстів, питальників) і послідовно застосовуються до діалектного матеріалу точні методи дослідження (комп'ютерне картографування, статистичне опрацювання зібраних до атласів чи репрезентованих на картах даних тощо). Математичне моделювання ареальної

варіативності діалектних рис у поєднанні з переглядом традиційного уявлення про діалект, на думку В. Кретчмара [Kretzschmar 1996 : 13–39], має всі шанси оновити наші знання про мову та її регіональні відмінності. Комп'ютерним методам і прогресу в діалектометрії присвячено спеціальні випуски журналів “Computers and the Humanities” (том 37, випуск 3, 2003) та “Literary and Linguistic Computing” (том 21, випуск 4, 2006). Проблема методів у діалектології, інноваційні підходи та сучасні теоретичні й методологічні тенденції в цій царині активно обговорювалися на XII Міжнародній конференції “Methods XII” (http://www.upei.ca/methodsxii/html/e_speakers_papers.html) та семінарах Д. Хіпа, Дж. Нербонна, В. Кретчмара. Сучасний стан розвитку комп'ютерної діалектології відображений також проблематикою симпозіуму “Минулі та сучасні процеси діалектної конвергенції. Дані та методи” (Амстердам, 2010) і нерозривно пов'язаний з іменами таких дослідників, як В. Герінга, Ф. Гінскенс, Б. Джозеф, Ф. Манні та ін.

Дослідження з комп'ютерної діалектології знаходимо в активі групи комп'ютерної лінгвістики Університету Хайфи. До завдань проекту з комп'ютерного опрацювання діалектів входили автоматичне оброблення арабських діалектних текстів Палестини та питальників, підготовка лексиконів і глосаріїв, автоматизоване визначення діалектних меж та укладання діалектних атласів. Проект базувався на систематичних польових дослідженнях арабських діалектів Палестини, якими говорять усі громади, що мешкають у північних і центральних районах Ізраїлю та сусідніх з ними. На жаль, проект не завершено через смерть його натхненника і координатора Рафі Талмона [Talmon, Wintner 2001].

У 90-і роки ХХ ст. одну з найперших спроб застосування комп'ютерних методів для опрацювання **слов'янських** діалектних даних здійснили словацькі дослідники. Так, П. Жиго звернув увагу на переваги комп'ютерних технологій і поділився досвідом опрацювання зібраного для “Загальнослов'янського лінгвістичного атласу” на території Словацької Республіки діалектного матеріалу [Жиго 1996 : 57–63]. Приблизно в цей же час ак-

тивізували розпочате ще в довоєнні часи [Doroszewski 1962 : 380–392] й епізодично здійснюване в 1970-і рр. застосування статистичних методів до діалектологічних досліджень і польські вчені [Kaś 1994 : 117–123; Zarębina 1997 : 35–50]. Змінюється підхід до діалектології в цілому: діалектні одиниці залежно від часу їх фіксації починають розглядати або в контексті історії мови, або в рамках соціолінгвістики [Językoznawstwo 2003 : 66–67]. На сьогодні в Польщі чи не вперше на слов'янських теренах практично завершено онлайнову довідкову систему “Gwary polskie. Przewodnik multimedialny” (за редакцією Г. Карась), присвячену діалектології та діалектам під кутом висвітлення не лише лінгвістичним, а й загалом культурологічно-етнографічним (<http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl>).

Застосування математичних методів і комп'ютерного інструментарію до діалектного матеріалу болгарської мови було успішно здійснено болгарсько-голландською групою вчених. Дослідники виконали обчислення близькості/віддаленості болгарських говірок щодо одна одної та щодо літературного ідіому за допомогою методу відстані Левенштейна [Osenova, Heeringa, Nerbonne 2010 : 425–458; Prokić et al. 2009 : 269–298]. Ця апробована на матеріалі романських і германських мов (зокрема ірландської [Kessler 1995], нідерландської [Nerbonne et al. 1996; Heeringa 2004], сардської [Bolognesi, Heeringa 2002 : 45–84], норвезької [Gooskens, Heeringa 2004 : 189–207], німецької [Nerbonne, Siedle 2005 : 129–147], американської англійської [Nerbonne 2005], каталанської [Valls et al. 2010]) методика була вперше використана для аналізу діалектної фонетики однієї зі слов'янських мов. Залучивши ще два методи частотного аналізу (метод частоти фонів і метод частоти диференційних ознак), автори дослідили міжмовні контакти болгарських діалектів та мов країн, які межують із Болгарією.

У напрямку створення власне **діалектних корпусів** найбільшу кількість ресурсів створено для германських мов, зокрема англійської та німецької. У таких корпусах, як Newcastle Electronic Corpus of Tyneside English (NECTE), Helsinki Corpus of British

English Dialects (HC; 1,5 млн. слів), Freiburg Corpus of English Dialects (FRED; 2,5 млн. слів і 300 годин записів), застосовується орфографічний запис із позначенням деяких фонетичних рис (HC, FRED) або паралельний фонетичний запис (NECTE). У двохмільйонному скандинавському діалектному корпусі (Nordic Dialect Corpus, NDC), який містить діалектні тексти північногерманських мов, частина текстів існує одночасно в орфографічному і фонетичному записах, причому трансформація відбувається напівавтоматично за допомогою спеціально складеної програми [Johannessen et al. 2009 : 73–80]. Додано звукові файли та відеофайли; система пошуку дає можливість будувати велику кількість різних запитів. Корпусна база даних Nordic Syntax Database містить синтаксичний модуль із можливістю сортування одиниць за місцем, віком, статтю інформантів і власне синтаксичними критеріями, а також уможливорює генерування результатів у вигляді лінгвістичних карт з ізоглосами [Lindstad et al. 2009 : 283–286]. Корпуси діалектних текстів створені також у Німеччині в рамках Архіву німецької мови (Deutsches Spracharchiv, DSAv) та Бази даних розмовної німецької мови (Datenbank Gesprochenes Deutsch, DGD). DSAv складається з 28 окремих корпусів, які містять записи та задокументовані стенограми вітчизняних і зарубіжних німецьких діалектів (зокрема корпуси німецьких говірок Бразилії, Ізраїлю, Росії, Румунії, Північної Америки загалом, а також корпус слів'янських говірок Рурської області), стандартної німецької та записи розмовного мовлення в різних соціальних і ситуаційних контекстах. Ці корпуси оснащені потужною пошуковою системою й викладені на сайті Інституту німецької мови (м. Мангайм) (<http://dsav-oeff.ids-mannheim.de/DSAv/>). Цікавою для діалектолога є також корпусна пошуково-аналітична система Cosmas II (<http://www.ids-mannheim.de/cosmas2/projekt/>). Масштабні проекти і дослідження діалектів німецької мови стали можливими завдяки не тільки державній підтримці, а й фінансовій ініціативі концерну “Фольксваген”.

Потужну багаторічну державну підтримку має корпусотворення в Китаї. Корпуси діалектних текстів створено за рахунок

національних фондів “Дослідження високих технологій 863”, “Програми розвитку 973” та Національної наукової фундації Китаю. Корпуси містять тексти, зображення, аудіо- та відеозаписи. Корпус регіонального акцентного мовлення (Regional Accent Speech Corpus, RASC863) представляє мовлення десяти основних діалектних різновидів китайської мови, один з яких, мандаринський, налічує 800 мільйонів мовців і виконує функції загальнонаціональної мови. Більшість китайців є “білінгвами”; вони можуть спілкуватися своєю рідною говіркою та мандаринською, модифікованою впливом рідної фонологічно, лексично й синтаксично [Li et al.]. Корпус мандаринського діалекту китайської мови є аудіокорпусом і містить записи міського мовлення. Корпус розпізнаної китайської розмовної мови складається з восьми підкорпусів, серед яких – два діалектних. Корпус південного діалектного мовлення нараховує 70 годин запису (100 тис. речень, або 8.2 GB), Корпус північного діалектного мовлення – 59 годин запису (75 тис. речень, або 5.8 GB) [Qian et al.].

Праця над корпусним представленням діалектних текстів слов'янських мов сьогодні найактивніше розвивається в Чехії, Словаччині, Словенії, Польщі, Росії, Болгарії [Сірук 2011]. Певний доробок у цій ділянці напрацьовано й українськими лінгвістами. Українська діалектологія має потужний досвід дослідження говірок за допомогою питальників, міцну традицію укладання діалектних атласів, словників, опрацювання теоретичних діалектологічних проблем. В останні роки активізувався розвиток діалектної текстології. Якщо раніше тексти рідко потрапляли в центр уваги дослідників (за винятком таких праць, як “Говори української мови: збірник текстів” [Говори 1977]) і здебільшого спорадично долучалися до монографій та підручників, то зараз з'являються дослідження, зроблені на основі діалектних текстів (наприклад, “Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок” [Руснак 2009]), і текстозбірки (“Говірки Чорнобильської зони: тексти” [Говірки 1996], “Українські говори Румунії: діалектні тексти” [Павлюк, Робчук 2003]; живе мовлення носіїв говірки у фонетичній транскрипції, орфо-

графічному записі та диск з аудіофайлами пропонуються у виданні “Говірка села Машеве Чорнобильського району”, присвяченому опису мови і традиційної культури одного села [Говірка 2003]; заслуговує на увагу збірник текстів “Говірки південно-західного наріччя української мови” [Говірки 2005]). Але такі праці поодинокі, не охоплюють усього українського діалектного континууму, а тексти, які є джерельною базою досліджень, здебільшого не доступні пересічному дослідникові не тільки в комп’ютерній формі, а й у паперовій через обмежений тираж.

Необхідно зазначити, що як специфіка діалектного матеріалу, так і психологічне тяжіння до традиції від початку створювали діалектологам додаткові труднощі в залученні електронного інструментарію для мовних досліджень. Сумніви стосовно доцільності його застосування посилювалися, з одного боку, малодоступністю та недосконалістю перших ЕОМ і програмного забезпечення, з другого – незнанням лінгвістами основ програмування й алгоритмізації. Тож кількість досліджень, які можна зарахувати до комп’ютерної діалектології, апріорі не була значною порівняно з іншими галузями мовознавства. У багатьох розвинених країнах вже стало традицією застосування комп’ютера в повсякденному житті, а комп’ютерних методик і програм – для лінгвістики, натомість в Україні ситуація суттєво не змінилася. Сьогодні українська комп’ютерна діалектологія перебуває на етапі формування; корпусів української діалектної мови наразі немає, як немає і публікацій з цієї проблематики. Тож за найближчу **мету** ми поставили собі розробити методику укладання “Корпусу українських діалектних текстів” і створити відповідно до цієї методики його сегмент [Сірук 2011]. Зведення сукупності виявлених за різними джерелами українських діалектних текстів, їх опрацювання як елементів єдиної лінгвістичної інформаційної системи, забезпечення оперативного доступу користувачів до цього джерела мовних даних – ось які **основні кроки** потрібно здійснити для розроблення комп’ютерної лінгвістичної системи, призначеної для багаторівневого аналізу діалектної мови, зокрема фонетичних, морфологічних, синтаксич-

них, семантичних, стильових рис на різних етапах її функціонування. Інакше кажучи, потрібно за допомогою відповідного програмного забезпечення зробити доступними для корпусного опрацювання зафіксовані в паперовому варіанті чи аудіовигляді тексти шляхом їх переведення в комп'ютерну форму; забезпечити ці тексти відповідними зовнішніми (автор, інформація про видання або приватну текстотеку, про записувачів та інформаторів, анкета текстів тощо) і внутрішніми **маркерами**, які ще називають структурними (номер, початок і кінець тексту, розділу, абзацу, речення, слова тощо), а також комплексом власне **лінгвістичних розміток** (морфологічних, синтаксичних, семантичних тощо). І теоретичні засади, і практична реалізація нашого проекту є **новаторськими** для української діалектології та корпусної лінгвістики.

Корпусна методика дослідження діалектних текстів є взаємодоповняльним поєднанням методів та інструментарію корпусної лінгвістики й текстової діалектології. Таке поєднання забезпечує комплексність діалектологічного дослідження, його масштабність, частотну перевірюваність, обґрунтованість висновків, їхню прозорість, а також швидкість отримання результатів. КорУДіТ покликаний уможливити порівняння діалектної мови з літературним ідіомом, говорів і говірок між собою, а також текстів однієї говірки аж до вивчення ідіолектів окремих її носіїв. Методика опрацювання діалектного тексту, яка використовується в КорУДіТ, дає можливість формувати й опрацьовувати паралельно три взаємопов'язані підкорпуси (затранскрибованих діалектних текстів, діалектних текстів в орфографічному записі та корпус "перекладених" літературною мовою діалектних текстів). За допомогою якісно-кількісного аналізу розмічених текстів можна зробити статистично обґрунтовані висновки щодо функціонування певного явища у певному середовищі часово-просторового континууму.

КорУДіТ розробляється в рамках створення "Корпусу текстів української мови" (КТУМ), який на сьогодні складається з анованих підкорпусів загальним обсягом понад 6 млн. слововжи-

вань. Робота зі створення КТУМ проводиться співробітниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом доц. Н. П. Дарчук у наукових студиях з формалізації мовних досліджень. При створенні "Корпусу текстів української мови" враховувався багаторічний досвід лексикографічної та корпусної роботи фахівців лабораторії. Окрім діалектного, який виділено в окремий проект через особливу складність його структури, КТУМ містить підкорпуси:

- 1) української поезії;
- 2) української художньої прози (кінець ХХ ст.);
- 3) фольклорних текстів;
- 4) публіцистичних текстів за 2008–2011 рр.;
- 5) наукових текстів з лінгвістики, економіки, юриспруденції тощо;
- 6) паралельних українсько-російських текстів.

Зараз КорУДіТ працює в тестовому режимі. Здійснюється внесення діалектних текстів до бази даних корпусу, їх загальна розмітка, автоматизований морфологічний аналіз із подальшим зняттям омонімії в ручному режимі. Відпрацювання системного оброблення діалектних текстів у корпусі проводиться на матеріалах авторської діалектної текстотеки обсягом близько 100 тис. слововживань, які представляють регіон західноволинських говірок. Одночасно триває робота над удосконаленням системи внесення текстів, а також над розробленням і тестуванням систем автоматичної морфологічної розмітки й автоматизованого зняття омонімії. Продовжується пошук оптимального шляху оброблення текстових діалектних масивів, зокрема в напрямку створення програмного пакету для автономного робочого місця діалектолога, з можливістю виконувати певні завдання оброблення текстів не безпосередньо на корпусному сервері, а незалежно від наявності зв'язку з корпусом через мережу Інтернет, із подальшою синхронізацією опрацьованого в автономному режимі матеріалу з усім корпусом. Невід'ємним процесом є створення інтернет-сторінки з інструкцією для користувача та розробника і базовим пошуком у діалектному корпусі в мережі

Інтернет на лінгвістичному порталі Mova.info, а також удосконалення інтерфейсу програмного пакету адміністратора.

Ще одним проектом із комп'ютерної діалектології, який можна використовувати як текстову дослідну базу, є “Електронна лексична картотека українських діалектів” (ЕЛКУД), розроблена співробітниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики та відділом діалектології Інституту української мови НАН України. Метою формування ЕЛКУД є зведення всієї сукупності виявлених за різними джерелами лексичних одиниць українських діалектів, їх опрацювання як елементів інформаційної системи та забезпечення оперативного доступу користувачів до цього джерела мовних даних. Лінгвістична база даних ЕЛКУД створювалася на основі друкованих діалектних словників і неопублікованих рукописних лексичних картотек інших фондів (українські матеріали до лексичної частини “Загальнослов'янського лінгвістичного атласу”, до “Атласу української мови” та “Лексичного атласу української мови”) за принципом формалізації мовного матеріалу, тобто представлення інформації про діалектні одиниці у структурованому, придатному для комп'ютерного опрацювання вигляді [Сірук 2010 : 134–141; Grytsenko, Siruk, Sorokin 2009 : 132–144].

Отже, перспективність і доцільність застосування точних методів для аналізу діалектних матеріалів і використання комп'ютерних технологій у діалектології є безсумнівними. Світовий досвід може прислужитися українським діалектологам для розроблення нових лінгвістичних методик і програмних продуктів на українському ґрунті, для отримання якісно нових результатів, активувати вітчизняні мовознавчі дослідження в цілому, забезпечивши тим самим поштовх до нових звершень і для зарубіжних колег, зокрема для творців текстових корпусів слов'янських мов.

1. Говірка села Машеве Чорнобильського району: У 4-х ч. – К., 2003.
2. Говірки південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н. М. Глібчук. – Львів, 2005.
3. Говірки Чорнобильської зони: тексти / Упоряд.

- П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка, О. А. Малахівська та ін. – К., 1996. 4. Говори української мови: збірник текстів / Відп. ред. Т. В. Назарова. – К., 1977. 5. *Жуго П.* Опыт использования ЭВМ в обработке материалов ОЛА // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1991–1993. Сборник научных трудов. – Вып. 21. – М., 1996. 6. *Павлюк М., Робчук І.* Українські говори Румунії: діалектні тексти. – Канада, 2003. 7. *Руснак Н. О.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. – Чернівці, 2009. 8. *Сірук О. Б.* Моделювання комп'ютерних систем для української мови: “Електронна лексична картотека українських діалектів” (ЕЛКУД) // UCRAINICA IV. Současná Ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník vědeckých článků. Z mezinárodní konference V. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy. – Olomouc, 2010. 9. *Сірук О. Б.* “Корпус українських діалектних текстів” (КорУДіТ) // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 35. – К., 2011. 10. *Сірук О. Б.* Слов'янська корпусна діалектологія: історія та перспективи // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 36. – К., 2012. 11. *Bolognesi R., Heeringa W.* De invloed van dominante talen op het lexicon en de fonologie van Sardische dialecten // Gramma/TTT: tijdschrift voor taalwetenschap. – Vol. 9 (1). – 2002. 12. *Doroszewski W.* O statystyczne przedstawienie izoglos (pierwodruk 1935), przedruk // Studia i szkice językoznawcze. – Warszawa, 1962. 13. *Francis N. W., Svartvik J., Rubin G. M.* Computer-produced Representation of Dialectal Variation: Initial Fricatives in Southern British Dialects // International Conference in Computational Linguistics COLING 1969: Preprint № 50. 14. *Goebel H.* Dialektometrie: Prinzipien und Methoden des Einsatzes der Numerischen Taxonomie im Bereich der Dialektgeographie. Österreichische Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1982. 15. *Goebel H.* Dialektometrische Studien: Anhand italo-romanischer, rätoromanischer und galloromanischer Sprachmaterialien aus AIS und ALF. 3 Vol. – Tübingen: Max Niemeyer, 1984. 16. *Gooskens C., Heeringa W.* Perceptive Evaluation of Levenshtein Dialect Distance Measurements using Norwegian Dialect Data // Language Variation and Change. – Vol. 16. – 2004. 17. *Grytsenko P., Siruk O., Sorokin V.* Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects (ELCIUD) // NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research: Fifth International Conference “SLOVKO 2009”. Proceedings. L'. Štur Institute of Linguistics. – Bratislava, 2009. 18. *Heeringa W.* Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance. PhD Thesis. – University of Groningen, 2004. 19. *Heeringa W., Nerbonne J., Kleiweg P.* Validating Dialect Comparison Methods // Classification, Automation, and New Media. Proceedings of the 24th Annual Conference of the Gesellschaft für Klassifikation e. V., University of Passau, March 15–17, 2000. – Springer, Berlin, Heidelberg and New York, 2002. 20. *Językoznawstwo w Polsce: stan i perspektywy.* – Opole, 2003. 21. *Kaś J.* Metody statystyczne w badaniach dialektologicznych // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica. – Vol. 12. – 1994. 22. *Johannes-*

- sen J. B., Priestley J., Hagen K., Åfarli T. A., Vangsnes Ø. A.* The Nordic Dialect Corpus – an advanced research tool // Proceedings of the 17th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2009. NEALT Proceedings Series. – Vol. 4. – 2009. 23. *Kessler B.* Computational dialectology in Irish Gaelic // Proceedings of the European Association for Computational Linguistics. – Dublin, 1995. 24. *Kretzschmar W. A.* Quantitative Areal Analysis of Dialect Features // Language Variation and Change. – Vol. 8 (1). – 1996. 25. *Li Ai-jun, Yin Zhi-gang.* Standardization of Speech Corpus // <http://www.codata.org/06conf/abstracts/C5/C5-Li-Ai-jun.htm>. 26. *Lindstad A. M., Nøklestad A., Johannessen J. B., Vangsnes Ø. A.* The Nordic Dialect Database: Mapping Microsyntactic Variation in the Scandinavian Languages // Proceedings of the 17th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2009. NEALT Proceedings Series. – Vol. 4. – 2009. 27. *Nerbonne J.* Variuos Variation Aggregates in the LAMSAS South // Language Variety in the South III. – University of Alabama Press, Tuscaloosa, 2005. 28. *Nerbonne J., Heeringa W., E. van den Hout, P. van der Kooi, Otten S., W. van de Vis.* Phonetic Distance between Dutch Dialects // CLIN VI, Papers from the sixth CLIN meeting. – University of Antwerpen, 1996. 29. *Nerbonne J., Kretzschmar W.* Introducing Computational Methods in Dialectometry // Computational Methods in Dialectometry. Special issue of Computers and the Humanities. – Vol. 37 (3). – 2003. 30. *Nerbonne J., Kretzschmar W.* Progress in Dialectometry: Toward Explanation // Literary and Linguistic Computing. – Vol. 21 (4). – 2006. 31. *Nerbonne J., Siedle C.* Dialektklassifikation auf der grundlage aggregierter ausspracheunterschiede // Zeitschrift für Dialektologie und Linguistic. – Vol. 72(2). – 2005. 32. *Osenova P., Heeringa W., Nerbonne J.* A Quantitative Analysis of Bulgarian Dialect Pronunciation // Zeitschrift für Slavische Philologie. – Vol. 66(2). – 2010. 33. *Prokić J., Nerbonne J., Zhobov V., Osenova P., Simov K., Zastrow T., Hinrichs E.* The Computational Analysis of Bulgarian Dialect Pronunciation // Serdica Journal of Computing. – Vol. 3(3). – 2009. 34. *QIAN YueLiang, LIN ShouXun, ZHANG YongDong, LIU Yang, LIU Hong, LIU Qun.* An Introduction to Corpora Resources of 863 Program for Chinese Language Processing and Human-Machine Interaction // http://mtgroup.ict.ac.cn/~liuyang/papers/final_revised.pdf. 35. *Séguy J.* La relation entre la distance spatiale et la distance lexicale. Revue de Linguistique Romane. – Vol. 35. – 1971. 36. *Shuy R. W.* An Automatic Retrieval Program for the Linguistic Atlas of the United States and Canada // Computation in Linguistics. – Bloomington: Indiana University Press, 1966. 37. *Talmon R., Wintner Sh.* Computational processing of spoken North Israeli Arabic // Arabic Language Processing: Status and Prospects, ACL/EACL 2001 Workshop. – Toulouse, 2001. 38. *Valls E., Nerbonne J., Prokić J., Wieling M., Clua E., Lloret M.* Applying Levenshtein Distance to Catalan Dialects. A Brief Comparison of Two Dialectometric Approaches // Accepted to appear in: Verba. Anuario Galego de Filoloxia. 39. *Wood G. R.* Dialectology by Computer // International Conference

in Computational Linguistics COLING 1969: Preprint № 10. 40. Zarębina M. Słownictwo mieszkańców wsi Polski południowo-wschodniej (analiza statystyczna) // Z polszczyzny historycznej i współczesnej. – Rzeszów, 1997.

Статья посвящена обзору зарубежного опыта использования компьютерного инструментария для обработки диалектных данных и отечественным достижениям в этой области. Особое внимание уделено “Корпусу украинских диалектных текстов” (КорУДиТ) и “Электронной лексической карте украинского диалекта” (ЭЛКУД) в контексте их использования для исследования диалектных текстов.

Ключевые слова: диалектный текст, корпус, украинский язык, говор, компьютерная лексикографическая система, компьютерная диалектология.

The paper is devoted to the review of foreign experience of using computer tools for processing dialect materials and achievements in this sphere at home. We pay special attention to the Corpus of Ukrainian Dialect Texts (CorUDiT) and the Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects (ELCIUD) in the context of their use as the base for dialect text research.

Key words: dialect text, corpus, Ukrainian language, dialect, computer lexicographic systems, computational dialectology.

НАШІ АВТОРИ

- Арібжанова
Ірина Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Вербич
Наталія Сергіївна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту української мови Національної академії наук України
- Гнатюк
Лідія Павлівна** – доктор філологічних наук, доцент кафедри історії та стилістики української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Бондаренко
Віра
Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Костич
Лілія Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Мельник
Олена Миколаївна** – аспірантка кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ситар
Ганна Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету
- Сірук
Олена Борисівна** – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА

Бондаренко Віра

Мовні засоби ритмізації українських народних лікувальних замовлянь.....3

Вербич Наталія

Роль просодії в реалізації комунікативної стратегії проповідника 14

Мельник Олена

Семантика вигука **А** в українській мові.....26

ГРАМАТИКА

Костич Лілія

Словотвірна категорія речовинності в українській мові (деривати на **-н-**).....41

Арібжанова Ірина

Уточнення як синтаксичне поняття.....59

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Гнатюк Лідія

Мовна свідомість як об'єкт досліджень у західноєвропейській лінгвістиці
(огляд німецькомовних праць).....73

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Ситар Ганна

Структура бази даних "Синтаксичні фразеологізми в українській мові".....83

Сірук Олена

Застосування комп'ютерного інструментарію
для опрацювання діалектних даних.....93

НАШІ АВТОРИ..... 106

CONTENTS

PHONETICS

Bondarenko Vira

Linguistic Means of Creation Rhythm of Ukrainian Folk Healing Spells 3

Verbych Natalja

Prosody Role in Realization of Communicative Strategy of Preacher..... 14

Melnyk Olena

Semantics of the Interjection **А** in Ukrainian Language 26

GRAMMAR

Kostych Liliya

The Category of Material in the Ukrainian Language

(derivative with suffix **-Н-**) 41

Aribzhanova Iryna

Clarification as a Syntactic Notion 59

PSYCOLINGUISTICS

Hnatiuk Lidiia

Language Awareness as an Object of Investigation in West-european Linguistics

(a review of works in German language)..... 73

COMPUTATIONAL LINGUISTICS

Sytar Ganna

The Database Structure "Syntactic Idioms in the Ukrainian Language" 83

Siruk Olena

Processing Dialect Data by Software Tools 93

INFORMATION ABOUT THE AUTORS 106

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника “Українське мовознавство”, що виходить із періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до збірника можна надіслати на поштову адресу:

*01601, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, кафедра сучасної української мови*

*або на електронну адресу:
yaryna1@ua.ru*

чи подати особисто Ходаківській Ярині Володимирівні (лабораторія комп’ютерної лінгвістики, ауд. 130).

Телефони: 239-33-49 – кафедра сучасної української мови,
239-33-54 – лабораторія комп’ютерної лінгвістики.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

Рукопис

1. Подається у вигляді файлу в текстовому редакторі Microsoft Word (на диску має бути лише **один** файл) та роздрукованого примірника тексту (формат – А 4, кегль 14), вичитаного і підписаного автором. Статті аспірантів подаються з рекомендацією наукового керівника. **Не вичитані** автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються**.

2. Окремо зазначити відомості про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, учене звання, науковий ступінь, адреса, контактні телефони.

3. Резюме і ключові слова – українською, російською та англійською мовою.

4. Назва – українською, російською та англійською мовою.

5. Прізвище та ім'я – українською, російською та англійською мовою.

Правила оформлення статті

1. Обсяг – 10–12 сторінок через півтора інтервала, **без переносів**.

2. Формат – А5.

3. Шрифт – Times New Roman, кегль – 11 пунктів.

4. Поля: верхнє – 2,5; нижнє – 2,5; лівє – 3,0; правє – 2,0 см.

Відступ абзацу – 0,5 см.

5. Ім'я (повністю) і прізвище, місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень) друкуються праворуч вгорі (11 кегль) – **жирним курсивом**.

6. Назва статті друкується **жирним** шрифтом (11 кегль) через інтервал після прізвища автора.

7. Текст статті подається українською мовою через інтервал після назви.

8. У тексті **не використовувати стильові маркери**.

9. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться **нерозривний пробіл** (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл), напр.: І.°Вихованець, М.°Жовтобрюх.

10. Приклади виділяються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклади з художньої літератури також); фонєми, морфеми, символи – **жирним** шрифтом.

11. Цитати беруться у подвійні верхні лапки “...” (напр.: Ш. Баллі писав: “Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших” [2 : 221]).

12. Значення слів беруться в одиначні верхні лапки ‘...’ (напр.: *впадина* ‘яма в річці’; *просвістина* ‘прогалина в лісі’).

13. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: “Символізм – це...”, 5–10 (для сторінок), 2008–2009 (для років), але: науково-технічний, не сьогодні-завтра.

14. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>.

15. Посилання в тексті подавати тільки у квадратних дужках, напр.: [Кучеренко], [Грищенко : 11], [Грищенко : 4–5; Русанівський : 31]. Між номером джерела і номером сторінки (номерами сторінок) мають бути пробіл–двокрапка–пробіл: [Кучеренко : 55–56] або [Грищенко : 4–5; Русанівський : 31–33].

16. Література подається в алфавітному порядку в кінці статті (слово *література* не пишеться). Номер у списку літератури повинен відповідати лише одному джерелу. Між номером і прізвищем автора, а також між ініціалами має бути **нерозривний пробіл**.

Зразок оформлення літератури:

1. *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986; 2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 3. *Кравченко М. В.* Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 9. – С. 24–31; 4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997; 5. *Терлак З. М.* Ад’єктивні словосполучення з об’єктивними відношеннями у сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1982; 6. *Чейлітко Н. Г.* Відображення синтаксичної та лексичної цілісності речення через зони зв’язків словоформ: Автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009.

Вимоги до оформлення статей **обов’язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Диск після виходу публікації автор може отримати на кафедрі сучасної української мови.

Вимоги розміщені на сайті Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.philolog.univ.kiev.ua> (розділ “Кафедра сучасної української мови”).

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 42

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. Кафедра сучасної української мови. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 95. ☎ (38044) 239 3349, 239 3354

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 6,51. Наклад 100. Зам. № 212-6034.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № ІФ5.
Підписано до друку 10.05.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02